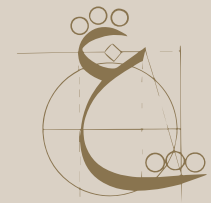
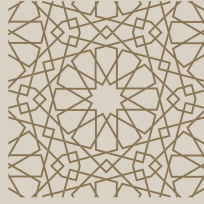

kadim

SAYI / ISSUE 3 • NİSAN / APRIL 2022

kadim

*“Kadim oldur ki
evvelin kimesne bilmeye”*

Kadim is that no one knows what came before.

kadim

Osmanlı araştırmalarına münhasır, altı ayda bir (Nisan ve Ekim) neşredilen, açık erişimli, çift kör hakem sistemli akademik dergi

Double-blind peer-reviewed open-access academic journal published semiannually (April and October) in the fields of Ottoman Studies

SAYI | ISSUE 3 • NİSAN | APRIL 2022

İMTİYAZ SAHİBİ | PROPRIETOR

Burhan ÇAĞLAR

SORUMLU YAZI İŞLERİ MÜDÜRÜ | MANAGING EDITOR

Ömer Faruk CAN

İRTİBAT | CONTACT

Kadim • Sakarya Üniversitesi

Esentepe Kampüsü, Fen-Edebiyat Fakültesi, C Blok, Ofis: 113,
Serdivan/Sakarya (Turkey) 54050

Telefon | Phone • 00 90 264 295 60 15

İnternet Adresi | Webpage • dergipark.org.tr/kadim • kadim.sakarya.edu.tr

E-posta | E-mail • kadim@sakarya.edu.tr

TASARIM | DESIGN Hasan Hüseyin CAN

BASKI | PRINTED BY

MetinCopyPlus • Artı Dijital & Baskı Merkezi

Türkocağı Cad. 3/A Cağaloğlu/Fatih/İstanbul

BASIM TARİHİ | PRINT DATE • NİSAN | APRIL 2022

ISSN 2757-9395 • E-ISSN 2757-9476

ÜCRETSİZ | FREE OF CHARGE

Kadim'deki makaleler, [Creative Commons Atıf-Gayriticari 4.0 \(CC BY-NC\)](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) Uluslararası Lisansı ile lisanslanmıştır. Bilimsel araştırmaları kamuya ücretsiz sunmanın bilginin küresel paylaşımını artıracacağı ilkesini benimseyen dergi, tüm içeriğine anında Libre açık erişim sağlamaktadır. Makalelerdeki fikir ve görüşlerin sorumluluğu sadece yazarlarına ait olup Kadim'in görüşlerini yansıtmazlar.

Articles in Kadim are licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 \(CC BY-NC\)](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) International License. Kadim provides immediate Libre open access to its content on the principle that making research freely available to the public supports a greater global exchange of knowledge. Authors are responsible for the content of contributions; thus, opinions expressed in the articles belong to them and do not reflect the opinions or views of Kadim.

“Kadim oldur ki
evvelin kimesne bilmeye”

Dergi Park

EDİTÖR
EDITOR-IN-CHIEF

Arif BİLGİN | Prof. Dr., Sakarya Üniversitesi

MİSAFİR EDİTÖR
GUEST EDITOR

Fatih BOZKURT | Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi

YAYIN KURULU
EDITORIAL BOARD

Necmettin ALKAN | Prof. Dr., Sakarya Üniversitesi
Fatih BOZKURT | Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi
Ömerül Faruk BÖLÜKBAŞI | Doç. Dr., Marmara Üniversitesi
Kerim İlker BULUNUR | Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi
Büşra ÇAKMAKTAŞ | Dr. Öğr. Üyesi, Sakarya Üniversitesi
M. Talha ÇİÇEK | Doç. Dr., İstanbul Medeniyet Üniversitesi
Filiz DIĞIROĞLU | Doç. Dr., Marmara Üniversitesi
Miraç TOSUN | Dr. Öğr. Üyesi, Karadeniz Teknik Üniversitesi
Kenan YILDIZ | Doç. Dr., İstanbul Medeniyet Üniversitesi

YAZIM VE DİL EDİTÖRLERİ
WRITING AND LANGUAGE
EDITORS

Ömer Faruk CAN | Sakarya Üniversitesi
Burhan ÇAĞLAR | Sakarya Üniversitesi
Burak ÇİTİR | Sakarya Üniversitesi
Mehmet KERİM | Sakarya Üniversitesi
Bünyamin PUNAR | Sakarya Üniversitesi

TÜRKÇE DİL EDİTÖRÜ
TURKISH LANGUAGE EDITOR

Sedat KOCABEY | Sakarya Üniversitesi
Büşranur KOCAER | Sakarya Üniversitesi
Muhammed Emir TULUM | Dr., İstanbul Medeniyet Üniversitesi

İNGİLİZCE DİL EDİTÖRLERİ
ENGLISH LANGUAGE
EDITORS

Didar Ayşe AKBULUT | Marmara Üniversitesi
İrem GÜNDÜZ-POLAT | Sakarya Üniversitesi
Hâcer KILIÇASLAN | Sakarya Üniversitesi

MİZANPAJ EDİTÖRÜ
LAYOUT EDITOR

Hasan Hüseyin CAN | İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM)

SOSYAL MEDYA EDİTÖRÜ
SOCIAL MEDIA EDITOR

Büşranur BEKMAN | Sakarya Üniversitesi

YAYIN SEKRETERİ
SECRETARIAT

Yusuf İslam YILMAZ | Sivas Cumhuriyet Üniversitesi

Mahremiyet ve Kazanç Arasında Osmanlı Kadını

OTTOMAN WOMEN BETWEEN
PRIVACY AND PROFIT

ARİF BİLGİN*

ÖZ ABSTRACT

Bu makale, seçkinler dışındaki Osmanlı kadınlarının modern dönem öncesinde iktisadi faaliyetlere ne düzeyde katıldıklarını ve bunun nedenlerini araştırmaktadır. Çalışmada Osmanlı kadınlarının ekonomik faaliyetlerde bizzat yer almalarının sınırlı kalmasının, vekil kullanmayı ya da yeterli düzeyde sermayeye sahip olsalar da ekonomik aktivitelerden uzak durmayı tercih etmelerinin, ihtiyaç durumları ve mahremiyet algılarına bağlı olarak oluştuğu iddia edilmektedir. Osmanlı kadınının ihtiyaç ve özellikle de mahremiyet algısının yöreden yöreye değişmesi, bu algının oluşumunda örfün önemli bir yer tuttuğunu göstermektedir. Söz konusu iddiaları sınamak ve ilgili bulguları elde etmek için mevcut literatür yanında Evliya Çelebi Seyahatnamesi ve çok sayıda mahkeme kaydı kullanılmıştır. Bu kaynaklardaki veriler hem Osmanlı kadınlarının mahremiyet algısını kapsamlı bir şekilde tespit etmeye hem de çeşitli yollardan edindikleri para ve mal birikimini nasıl kullandıklarını belirlemeye imkân vermektedir. Bu çerçevede Osmanlı kadınlarının edindikleri malları genellikle satma eğiliminde oldukları, nakit paraları ise kocalarına verdikleri veya ev eşyası ya da mücevher alımında kullandıkları anlaşılmaktadır. Bununla birlikte, kimi kadınların sınaî üretim süreçlerine katılarak veya pazarda satış yaparak aile ekonomisine katkıda bulunmaktan geri durmadıkları tespit edilmiştir. Çalışan kadınların büyük kısmının ise ev içi hizmetlerde istihdam edilmesi, Osmanlı kadınının mahremiyet ve kazanç çizgisinde birincisine yakın durduğunu ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Kadını, Kadın Çalışmaları, Muhaddere, Miras Hukuku, Mahremiyet, Vekil, Ev İçi Hizmetler.

MAKALE BİLGİSİ | ARTICLE INFORMATION

Makale Türü: Araştırma Makalesi | Article Type: Research Article
Geliş Tarihi: 15 Mart 2022 | Date Received: 15 March 2022
Kabul Tarihi: 8 Nisan 2022 | Date Accepted: 8 April 2022

ATIF | CITATION

Bilgin, Arif. "Mahremiyet ve Kazanç Arasında Osmanlı Kadını". *Kadim* 3 (Nisan 2022), 77-105.
doi.org/10.54462/kadim.1086088

This article investigates non-elite Ottoman women and the degree of and reasons for their participation in economic activities before the modern period. It argues that Ottoman women mostly chose to act by deputies or stayed away from the market even if they had financial resources and this limited participation into economic activities can be explained by two main factors: financial necessities and privacy. While the perceptions of necessity and privacy changed from region to region, local customs played an essential role in developing these concepts. In order to check these arguments and collect data, we used the travel book of Evliya Çelebi, and numerous court records in addition to secondary literature. These sources offer ways to comprehensively understand Ottoman women's perception of privacy and pinpoint how they used their money and wealth acquired through various means. Thus, the study establishes that Ottoman women tended to sell their possessions and whenever they had cash, they usually gave it to their spouses or bought houseware or jewelry. Still, some women supported their households by manufacturing or selling products in markets. The fact that most of the working women were primarily employed in household services shows that for Ottoman women privacy outweighed profit.

Keywords: Ottoman Women, Women's Studies, Virtuous Lady (*muhaddere*), Inheritance Law, Deputy, Privacy, Housework.

* Prof. Dr., Sakarya Üniversitesi, Tarih Bölümü, arbilgin@yahoo.com, ORCID: 0000-0002-4351-9676.

GİRİŞ

Müslüman Osmanlı kadınlarının iktisadî faaliyetlerde yer alma düzeyini tespit etmeye ve nedenlerini irdelemeye odaklanan bu araştırmanın başlığında kazanç yerine ihtiyaç kavramını kullanmak da mümkündür. Çünkü araştırmanın bulguları, müslüman Osmanlı kadınlarının iktisadî faaliyetlere ağırlıklı olarak ihtiyaçtan dolayı katıldıklarını ortaya koymaktadır. Diğer taraftan hayatın hiçbir sahasında tek tip bir Osmanlı kadınından söz etmek mümkün değildir ve klasik dönem Osmanlı kadınları mahremiyet ve kazanç algıları açısından da çeşitlilik göstermektedirler.

Araştırmaya başlamadan önce, Osmanlı kadınlarının iktisadî faaliyetlerde bizzat yer alma düzeylerinin nispeten yüksek olduğunu varsayıyordum. Birçok insanda oluşan bu kanaat, Osmanlı kadını üzerine gerçekleştirilen araştırmaların geldiği noktaya yakından alakalıdır. Osmanlı kadınları üzerine sicillere dayalı ilk kapsamlı araştırmayı yapan Ronald Jennings'ten önce Osmanlı kadınlarının iktisadî hayata katılmadıkları, evlerinden dışarı pek çıkmadıkları yönünde olumsuz bir algı mevcuttu. Hatta Jennings'in çalışmasından sonra da bu algının kısa sayılmayacak bir müddet daha geçerliliğini koruduğunu söylemek mümkündür. Jennings'le başlayıp Haim Gerber, Abraham Marcus ve diğerleriyle devam eden, özellikle sicillere dayalı çalışmalar, kadınların çeşitli iktisadî faaliyetlere katıldığını açıkça gösterdi ve Osmanlı kadınlarının iktisadî hayata katılımlarının yüksek olduğu kanaati yaygınlaştı. Hatta kadınların bu iktisadî faaliyetlere bizzat katıldıkları, aracı kullanmadıkları gibi kabullerle piyasadaki görünürlüklerini abartan bir anlayış doğdu. Ben bu araştırmada nicel verilere de dayanarak müslüman Osmanlı kadınlarının ekonomik aktivitelerine bizzat katılımının düşük düzeyli olduğunu savunuyorum. Araştırmanın bulguları, kadınların iktisadî faaliyetlere yaygın kanaatin aksine daha az katıldıklarını, piyasada bizzat yer almaktan genellikle çekindiklerini, iktisadî faaliyetlere katılmaları durumunda ise aracı kullandıklarını ve edindikleri malları işletmek yerine genellikle satmayı tercih ettiklerini göstermiştir. Bu nedenle müslüman Osmanlı kadınının mahremiyet-kazanç çizgisinde ağırlıklı olarak mahremiyet tarafında durduğunu iddia edeceğim, bu yönde çeşitli argümanlar ileri süreceğim.

Çalışmada, gerek mahremiyet algısı gerekse iktisadî faaliyetlerdeki rolleri açısından müslüman Osmanlı kadınlarından önemli ölçüde ayrılan gayrimüslim kadınlar ile hanedan mensupları, yüksek düzeyli bürokratların eşleri ve çocuklarından oluşan seçkin kadınlar kapsam dışında bırakıldı, sıradan kadınların ekonomik faaliyetlere katılma biçimleri üzerinde yoğunlaşıldı. İhtiyaç duyulduğunda ve özellikle de karşılaştırma yapmak amacıyla sonraki dönemlere ait verilere müracaat edilse de incelemenin zaman aralığı Osmanlı klâsik dönemiyle sınırlandırıldı, 19. yüzyıl ve özellikle de kadınların piyasada görünürlüklerinin iyice arttığı meşrutiyet dönemleri hariçte bırakıldı.

Çalışmada öncelikle, kendi döneminde imparatorluk coğrafyasının genel resmini sunan Evliya Çelebi'nin *Seyahatname*'sinden hareketle Osmanlı toplumunun mahremiyet algısı anlaşılmaya çalışılmıştır. *Seyahatname*, Osmanlı kadınlarının mahremiyet algısını ağırlıklı olarak onların dış dünyayla ilişkisi bağlamında sunsa da oldukça faydalı tespitler yapmaya imkân vermektedir. Bunu Evliya Çelebi'nin Osmanlı kadınlarının iktisadî hayattaki yerine dair neler söylediğini içeren bir kısım takip etmektedir. Evliya, kadınların özellikle de

müslüman Osmanlı kadınlarının iktisadi faaliyetleri hakkında oldukça sınırlı bilgi vermektedir. Ancak seyyahın verdiği kimi bilgilerin diğer kaynaklarda, diğer kaynaklarda yer alan bilgilerin de *Seyahatname*'de bulunmaması eserdeki sözü edilen sınırlı bilgiyi cazip hale getirmektedir. Bu kısmın ardından Osmanlı kadınlarının iktisadi hayattaki rolleri üzerine kullanışlı bilgi içeren literatür değerlendirilmiştir. Osmanlı kadın çalışmaları belli bir olgunluğa erişmekle birlikte, kadınların iktisadi hayata katılma düzeylerini ve nedenlerini tespit edecek özellikle sayısal veriler içeren araştırmaların yeterli düzeyde olmadığı muhakkaktır. O nedenle bu araştırmanın sorularına cevap bulabilmek amacıyla gerek değerlendirilen literatür gerekse şer'iyeye sicilleri kullanılarak Osmanlı kadınlarının ekonomik faaliyetlere bizzat katılma düzeyleri belirlenmiştir. Müslüman Osmanlı kadınlarının iktisadi faaliyetlerini yürütürken vekil kullanması, mal satın almaktan daha çok mal satması, uygun çalışma şartlarının olmadığını düşündüğü işletmelerini kiraya vererek çalıştırmayı tercih etmesi ekonomik aktivitelerde bizzat bulunma düzeyinin düşük olduğunu göstermiştir. Bunun nedenleri araştırmanın son kısmında tartışılan ana noktalar olmuştur.

Araştırmada İstanbul, Bursa, Halep, Antep, Ankara, Kayseri, Trabzon ve Antep gibi kentlere ait verilerden faydalanılacaktır. Bunun sebebi, kadın araştırmalarının ağırlıklı olarak bu şehirlerde yoğunlaşmış olmasıdır. Bu verilerden hareketle ortaya çıkacak resmin tüm imparatorluğu temsil etmeyeceği muhakkaktır. Zaten bu araştırmanın önemli bulgularından biri, sanayi ve ticaret kentlerindeki kadınların iktisadi hayata katılım düzeyleri ile mahremiyet algılarının sınaî ve ticarî potansiyeli zayıf şehirlere doğru gidildiğinde farklılaşmasının tespiti.

Osmanlı toplumunda genel kabul gören mahremiyet algısı kadınların, erkeklerin de olduğu piyasa ortamlarından uzak durmalarına neden olmaktadır. Mahremiyetin sınırlarının, dokunma duygusu/fiziksel temas ile belirlendiği Avrupa'dan farklı olarak Osmanlı dünyasında, özellikle de müslümanlar arasında, mahremiyet görme duygusuyla ilişkilendirilmekteydi. Mahremiyet algısını etkileyen temel unsur din olsa da düzeyini belirleyen, Evliya Çelebi'nin aşağıda bahsedilecek örneklerinden de anlaşılacağı gibi, bölgeden bölgeye farklılaşan örf idi.

İslâm toplumlarında seçkinliği tanımlayan *muhaddere* kavramı mahremiyetle iç içe geçmiş bir anlama sahiptir. Saygınlık ve onurluluk mefhumlarını içeren bu terimin anlam çerçevesinde namus, iffet, örtünme, mümkün olduğunca dışarı çıkmama (kısıtlı görünürlük), yüksek ahlâk sahibi olma gibi hususiyetler de yer almaktadır. Öte yandan muhaddere olmak yalnızca müslümanlık koşuluna bağlı değildir. Şeyhülislam Ebussuud Efendi, bir fetvasında muhaddere olmanın İslâm şeriatına uymayı gerektirmediğini, bir kadının kendi hane halkı dışındakilere görünmemesi ve işlerini kendi başına görmemesi halinde muhaddere olabileceğini belirtmektedir.¹

16. yüzyıl Osmanlı kadınları muhaddere konusunu önemsiyorlardı. Bu nedenle konu hakkında Şeyhülislam Ebussuud Efendi'ye çok sayıda soru sorulmuştu. Sorulardan biri, bir kadının köy halkıyla olan işlerini bizzat görmesi ve köy çeşmesinden suyunu kendi doldurması halinde muhaddere sayılıp sayılmayacağı hakkındadır. Şeyhülislamın bu soruya

1 "Muhazzirelikde mu'teber olan hudûd-ı şer'îat-ı şerîfeye ri'âyet değildir. Onun için kâfirlerde dahi muhazzire bulunur..." Ebussuud Efendi, *Şeyhülislam Ebussuud Efendi'nin Fetvaları: Feteva-yı Ebussuud*, haz. Abdullah Demir - Ramazan Günay (İstanbul: Ötügen Neşriyat, 2020), 649.

cevabı olumsuz olmuştur. Ebussuud Efendi burada köy çeşmesinden su getirmekten ziyade köy halkıyla ihtilatı sorunlu bulmuş olmalıdır. İkinci soru, bir kadının hamama, köylere ve teferrüce (gezintiye) gitmesi halinde muhaddere olup olmayacağı yönündedir. Şeyhülislam bu sorunun cevabını şarta bağlamış ve “ırz ve vakâr ile sadm ü hısm ile gider ise” muhaddere olabileceği yönünde fetva vermiştir. Bir kadının hamama, düğünlere ve başka mahallelere seyrana gitmesi durumunda muhaddere olup olamayacağı yolundaki diğer bir soruya ise “haşmetle (isteksizce, haz almadan, kaynaşmadan) varır ise” muhaddere olacağı yönünde cevap vermiştir.²

İstanbul kadınlarının muhaddere hakkındaki soruları daha sonraki yüzyıllarda da devam etmiştir. 18. yüzyıl şeyhülislamlarından Yenişehirli Abdullah Efendi'ye yöneltilen, işini görmek üzere sokaklara çıkıp erkeklerle yüzgöz olan bir kadının muhaddere olup olmayacağı yönündeki soruya şeyhülislam, tıpkı Ebussuud Efendi gibi olumsuz cevap vermiştir.³ Fetva kitapları muhaddere olan kadınların mahkemelerde görülen davalara katılmaktan da sakındıklarını ortaya koymaktadır.⁴

Fetva kitaplarındaki ilgili sorular, Osmanlı kadınlarının muhaddere olduğu oldukça önemsediklerini göstermektedir. Bununla birlikte, muhaddere olabilmek bir ölçüde varlıklı olmayı zorunlu kılmaktaydı. Bir kadının dışarıdaki işlerini yaptırabilecek bir köle veya hizmetçiye sahip olması, muhaddere olmasını kolaylaştıran bir etkeni. Bu nedendir ki Leslie Peirce, seçkin Antepli kadınların vakitlerini ev içinde geçirmelerini, dışarıdaki işlerini yürütecek köle, hizmetçi veya kapı halkına sahip olmalarıyla ilişkilendirmektedir.⁵

1. Evliya Çelebi'nin Çizdiği Mahremiyet Çerçevesi

Osmanlı coğrafyasının önemli bir bölümünü ziyaret eden Evliya Çelebi gerek müslüman gerekse gayrimüslim kadınların görünürlükleri konusunda önemli ayrıntılar verir.⁶ *Seyahatnamesinin* bazı bölümlerinde verdiği örneklerin müslim kadınlara mı yoksa gayrimüslim kadınlara mı ait olduğunu belirtme de Evliya'nın anlattıklarından Osmanlı toplumlarındaki mahremiyet algısını bir ölçüde kavramak mümkündür.

Seviyesi bölgelere göre farklılık göstermekle birlikte, Evliya'nın anlatısında müslüman kadınlar kamusal alanlarda görünür olmayı pek tercih etmemektedirler. Ancak İstanbullu kadınların durumu, bu genellemeye uymaz. Çelebi, İstanbul'la ilgili gözlemlerinde, her ne kadar müslim-gayrimüslim ayrımı yapmasa da başkent kadınlarının görünürlük konusunda çok daha esnek olduğunu ima etmektedir. *Seyahatname* yazarı, İstanbullu kadınların sosyal-

2 Ebussuud, *Şeyhülislam Ebussuud Efendi'nin Fetvaları*, 648. Muhaddere hakkında ayrıca bk. Leslie Peirce, *Ahlak Oyunları 1540-1541 Osmanlı'da Ayntab Mahkemesi ve Toplumsal Cinsiyet*, çev. Ülkün Tansel (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2005), 204-213.

3 “Sokaklara çıkıp mesâlihinde ricâl ile muhâlatası olan Hind muhaddere midir? el-Cevab: Değildir.” Şeyhülislam Yenişehirli Abdullah Efendi, *Behçetü'l-Fetâvâ*, haz. Süleyman Kaya vd., (İstanbul: Klasik Yayınları, 2011), 353.

4 “Hind muhaddere olup mahkemeye huzur âdeti olmamakla...” Şeyhülislam Feyzullah Efendi, *Fetevâ-yı Feyziye* haz. Süleyman Kaya (İstanbul: Klasik Yayınları, 2009), 250.

5 Peirce, *Ahlak Oyunları*, 207.

6 Evliya Çelebi *Seyahatnamesi*'nde kadınlar üzerine müstakil bir kitap çalışması bulunmakla birlikte (Nurettin Gemici, *Evliya Çelebi'nin Gözlemleriyle 17. Yüzyılda Kadınlar* (İstanbul: Bayrak Yayınları, 2011), bu araştırmanın sorularının farklılığı nedeniyle seyahatnamenin YKY baskıları kullanılmıştır.

leşme alanı olarak Lady Montagu'nun üzerinde önemle durduğu ev toplantılarına⁷ değinmese de mesire gezintilerine, hamam alışkanlıklarına ve hatta deniz veya derelere yönelik ilgilerine vurgu yapar. Mesela Kalamış Burnu'nu, aşıkların gezip dolaştığı ve hatta denize girdikleri bir mekân olarak tanımlar:

“Kadıköy bağları ile Fener bağçesi mâbeyninde bir körfez içre beyâz kumsal bir bahrdır. Cümle dilberân [u] âşıkân-ı sâdıkân anda deniz mâlikleri gibi âdem mâlikleri ve melekleri şinâverlik edüp âşık [u] ma'şûk birbirlerin bilâ vâsita kuc-kucağ olup dirâğûş ederler bir teferrüçgâh yerdir.”⁸

Çelebi'nin anlatımından, Salacak'ın Kalamış'tan farklı olarak kadın-erkek ilişkilerinde mahremiyete hassasiyet gösterilen bir yer olduğu anlaşılıyor. *Seyahatname* yazarı, orada kadın-erkek birlikte değil, kızların kendi başlarına “çimdiğini” belirtir: “Ve teferrüçgâh-ı Bahr-i Salacak, bunda dahi cümle dilberân mâh-ı Temmûz'da deryâyâ çimerler.”⁹

Lale Devri'nde payitahtın gözde gezinti mekânı haline gelecek olan Kâğıthane'de ise İstanbul'un kimi kadınları ve erkekleri toplanıp *her biri birer gûne cilvelenirler*(di). Evliya'nın Muhabbet Nehri (*Nehr-i Mahabbet*) olarak tanımladığı dere, kadınların erkeklerle rahatça yüzdüğü aktarılmaktadır. Bu nehrin iki tarafındaki ağaçların kökleri “balık ağı şebekesi gibi” nehrin içine uzandığından, bunların zaman zaman yüzenlerin ayaklarına dolandığı, insanların “Hay deniz mâliki beni tuttu” diye korkuya kapıldıkları ve hatta boğuldukları anlatılmaktadır.¹⁰

Evliya'nın Kâğıthane'deki eğlenceyle ilgili benzetmeleri de gayet ilginçtir. Kadınlar burada, kabuğu soyulmuş bademe benzeyen vücutlarını ibrişim peştemallere sarıp suya dalmaktadırlar: “Yine böyle iken niçe bin dilberân mukaşşer bâdâm gül-pembe-misâl vücûdî nâzeninlerin nîlgûn ibrişim fûtalara sarup mâhîler gibi gavvâslık edüp âşıklarına dil-nüvâzlık ederler.”¹¹

İstanbullu bazı kadınlar, İne Ayazma Mesiregâhı'nda da peştemâllere sarılarak suya girmektedirler. Çelebi, buranın erkeklerin kadınları seyretmesine müsait bir mekân olduğunu imâ etmektedir: “Ba'zı mahbûb [u] dostân nîlgûn futaya sarılmış billûr-misâl beyâz dilberân seyr olunur bir teferrüçgâh-ı gâhgâh-ı nâgâhdır, hergâh değildir mâh be-mâhdır kim mâhpâreler hürmen-gâhdır.”¹²

Çelebi, İstanbul'daki hamamların tamamına yakınının kadın ve erkeklerin her zaman girebilecekleri çifte hamam şeklinde inşa edildiklerini belirterek, payitahtta yaşayan hanımların temizlenme ve sosyalleşme imkânlarının genişliğine zımnen vurgu yapar: “Yekûn hammâm-ı İslâmbol bâlâda mastûr olan yüz elli bir hammâmın cümlesi ekseriyâ çifte hammâmlardır. İllâ Küçük Bâzâr[d]a Mehmed Paşa hammâmı birdir, vakt-i zuhrdan sonra avretler girir.”¹³

7 Lady Mary Wortley Montagu, *Turkish Embassy Letters*, haz. M. Jack - A. Desai (Londra: Virago Book, 1993), muhtelif sayfalar.

8 Evliya Çelebi *Seyahatnâmesi*: 1. Kitap, haz. Robert Dankoff vd., (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1996), 231.

9 *Seyahatnâme*: 1. Kitap, 231.

10 *Seyahatnâme*: 1. Kitap, 234.

11 *Seyahatnâme*: 1. Kitap, 234.

12 *Seyahatnâme*: 1. Kitap, 203.

13 *Seyahatnâme*: 1. Kitap, 157.

Şüphesiz Evliya'nın anlatımı, İstanbullu kadın ve erkeklerin tamamını yansıtmamaktadır. Onun tasvir ettiği başkentli hanım profili mahremiyet konusunda oldukça esnek görünse de bir İstanbullu olarak kendisinin bakışı, aşağıda örnekleri verilen taşradaki çerçeveye daha yakındır.

Seyyahın payitahta yönelik nispeten sınırlı ve belli bir kesimi tanımlayan örnekleri ne karşılık, taşralı kadınlara ilişkin açıklamaları oldukça fazla ve nispeten kuşatıcıdır. Seyahatname'de İstanbul kadınlarının rahatlığına dair anlatılanlarla karşılaştırıldığında taşralı kadınların mahremiyet algısının genellikle daha hassas olduğu vurgulanmalıdır. Taşraya ait ifadelerin büyük kısmı, birbirine benzer örneklerden oluşmaktadır. Taşra ortalaması için en önemli örnek, Lâdikli (Samsun) kadınlara ilişkindir: "...mü'eddebâne refâtâr ederek hammâmdan ve ziyâretlerden gayrı bir cânibe gitmek ihtimâlleri yoktur."¹⁴ Yani Lâdik kadınları dışarıya yalnızca hamama gitmek ve ziyarette bulunmak için çıkarlar, onun dışında dışarıda görünmeleri söz konusu değildir.

Bununla birlikte, Lâdik'teki durumla karşılaştırıldığında daha sıkı kuralların hâkim olduğu yerleşimler de vardır. Mesela Dağıstan, uç örneklerden biridir. Van ve Bitlis'teki mahremiyet anlayışı da neredeyse Dağıstan'dakine yakındır. Evliya, Dağıstanlı kadınların hacca gitmek dışında "taşra" (dışarı) çıkmadıklarını öğrendiğini ironik bir biçimde anlatır: "Meğer bu Dağıstân'da havâtîn kısmı merhûme olduktan sonra kapusundan taşra çıkarup mezâristân şehri seyrine götürürlermiş. Yohsa Hacc-ı Şerife gitmeden gayrı nisvân tâ'ifesi kapusundan taşra çıkmak ihtimâli yoktur."¹⁵ Dağıstan bölgesindeki yerleşim yerlerinden biri olan Tarhu'daki kadınlardan söz ederken ise mübalağalı üslubundaki mizah dozu artar. Defnedilmek üzere tabutla kabristana götürülmeleri dışında evden çıkmadığını belirttiği kadınların bu son yolculuğunu "büyük temâşâ" olarak tanımlar: "Nisâ tâ'ifesi bu diyârda kapusundan taşra yalnız çıkamaz. Elbette beş on âdem bir hurme hâtûnu 'Vahdehu lâ-şerike leh' ile cebbâne seyrine götürüp anda defn ederler. Bir dahi evine girmezler. Avretlere bu ömri nâzenînlerinde büyük temâşâdır."¹⁶ Çelebi'nin Tarhulu kadınlarla ilgili ifadelerindeki küçük bir ayrıntı oldukça önemlidir. Onun Tarhu kadınlarına yönelik kullandığı "...taşra yalnız çıkamaz" ifadesinden hareketle, diğer yerlerdeki kadınlar için bolca kullandığı "taşra çıkmaz" dan kastının, "dışarı yalnız başına çık(a)maz" olduğu söylenebilir.

Evliya'ya göre, Van'da da kadınların dışarıya çıkması hoş karşılanmadığından şehirde 700 civarında ev hamamı vardı. Seyyah, evlerinde hamam olmayan kadınların kendilerine tahsis edilen hamamlara gidebildiklerini ancak bunun için hanımlara özel sokakların bulunduğu, hanımların, erkeklerin de geçtiği ana yollar yerine bu sokakları kullandıklarını belirtir:

"Zirâ bu Van halkı gazûb u lecûc ve sâhib-i gayret ü sâhib-i nâmûs âdemler olduklarından havâtînlerinin birisi taşra düğüne ve derneğe ve bir yere çıktıkları yoktur. İllâ hâtûnları merhume oldukda ol zamân kapudan taşra çıkar. Ol ecilden cümle ehl-i ırz âdemlerin hânelerinde ev hammâmları vardır kim kavli sahihleri üzre yedi yüz ev hammâmı olduğu muhakkaktır ve ba'de'z-zuhr âm hammâmlarına ricâl girmeyüp hammâmları olmayan tâ'ife-i nisvân girer. Ammâ ol hammâmların avretler gideceği başka sokakları var kim ol yollardan ba'de'z-zuhr ricâllerden bir ferd-i merd geçmeğe kâdir değillerdir. Ol avretler râhında şe-

14 *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: 2. Kitap*, haz. Zekeriyâ Kurşun vd., (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1998), 200.

15 *Seyahatnâme: 2. Kitap*, 155. Evliya'nın Dağıstan seyahatinin kurmaca olduğunu iddia eden bir çalışma için bk. Kerim İlker Bulunur, "Kurmaca ile Gerçek Arasında Evliya Çelebi'nin Dağıstan Seyahati", *Yeni Türkiye* 79 (2015), 165-174.

16 *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: 7. Kitap*, haz. Yücel Dağlı vd., (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2003), 294.

hirliden bir âdem görseler âmân vermeyüp bilâ-su'âl katl ederler, ta bu mertebe nisvânların sakınırlar, gayûr kavimdirler.”¹⁷

Van gibi Bitlis'te de kadınlar için ev hamamları vardır. Evliya bu sefer, şehirdeki hamamların kuruluş nedeni olarak kadınların evden dışarı çıkmamasını imâ yoluyla değil, açıkça ifade eder hatta çarşıda bir kadın görülse öldürüleceğini belirtir: “Beşâret Ağa karındaşımızın tahrîri üzre cümle altı yüz ev hammâmları vardır. Zîrâ bu şehrin halkı hurme hâtûnların aslâ kapudan taşra çıkarmayup ev hammâmlarında gasl ederler. Bir avreti çârşûda görseler katl ederler.”¹⁸

Gayrimüslim kadınların yoğun olarak yaşadıkları yerlerde ise durum oldukça farklıdır. Buralarda gayrimüslim kadınlar dükkânlarda satış yapabilmekte, dar ve kısa elbiseler giyebilmekte, kadın-erkek karışık ortamlarda bulunabilmektedirler.

Evliya'nın, burada üzerinde durulanlar dışında başka birçok şehrin kadınları, kadınların giyim-kuşamı, edebi, sokağa çıkıp çıkmadıkları ve sair hususlar hakkında da bilgiler paylaştığı bilinmektedir. Bu bilgilerden konumuz açısından kullanışlı olanlardan biri, müslüman kadınların “mahrem” yerlerini gizleyecek şekilde ferace ve benzeri (izâr, burka, yassıbaşı, fistan, şeyh abası vd.) elbiseler giymeleridir. Önemli bir diğer detay da seyyahın birçok yerleşim yerini anlatırken orada yaşayan kadınları “Râbia-i Adeviyye mertebesinde sâliha” hatunlar olarak tanımlamasıdır. Evliya Çelebi'nin aktardığı ve mahremiyet anlayışını tayine yarayacak daha birçok ayrıntı bulunmakla birlikte bunların her biri, yukarıda çizilen çerçeveyi doğrular mahiyettedir. Onun anlattıklarından Osmanlı coğrafyasındaki mahremiyet algısının bölgeden bölgeye değiştiği anlaşılmaktadır. Gerek giyim-kuşam farklılığı gerekse sokaktaki görünürlüğün seviyesi şehirden şehre farklılaşmaktadır. Dolayısıyla Osmanlı topraklarında mahremiyetin sınırlarını belirleyen başat faktörün örf olduğu söylenebilir.

Peki, müslüman kadınların mahremiyet algısının temel sınırları, *Seyahatname*'den hareketle çizilebilir mi? Bu soruyu, Evliya'nın verdiği her bir örnekteki alt sınırı esas alarak cevaplamak mümkündür: Müslüman Osmanlı kadınları, düzeyi farklı olmakla birlikte, ihtiyaç olmadıkça erkeklerin bulunduğu ortamlarda bulunmamayı yeğlemektedirler. Bu genellemeyi yaparken, seyyahın müslim-gayrimüslim ayırımı yapmadan aktardığı İstanbul kadınlarına yönelik örneklerin göz ardı edildiğini hatırlatmak isterim.

Öte yandan Evliya Çelebi'nin anlatısı, mahremiyet algısının anlaşılması amacı ile kullanılırken temkinli davranılmalıdır. Evliya, pek çok yerleşim yerini anlatırken oradaki kadınların giyim-kuşamlarını tarif eder. Bu tarifler bizzat gözleme dayansa gerektir, zira seyyah kadınlarını görmediği yerlerdeki giyim-kuşam adetlerinden söz etmekten kaçınır.¹⁹ Seyyahın bazı şehirlerin kadınlarıyla ilgili verdiği, diğerlerine göre yüzeysel kalan bilgilerin bir kısmının kulaktan dolma malumat olduğu düşünülmelidir. Çünkü kendisinin de birçok yer için vurguladığı gibi kadınların, erkeklerin de geçtiği sokaklarda görünürlük oranı oldukça düşüktür. Yalnızca bu durum bile, Evliya'nın kadınlar hakkındaki anlatısının dikkatle irdelenerek kullanılması gerektiğini ortaya koymaktadır. Seyyah, bazı durumlarda hassasiyetleri

17 *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: 4. Kitap*, haz. Yücel Dağlı - Seyit Ali Kahraman (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2001), 120.

18 *Seyahatnâme: 4. Kitap*, 67.

19 Seyyah, Dağıstan bölgesinde yer alan Tarhu'daki kadınların giyim-kuşam alışkanlıklarını bu nedenle yansıtmamıştır: “Evvêlâ bu diyârın ne mahbûbun ve ne mahbûbesin görmek olmayup hüsnî bâ-kemâl bâ-cemâllerinin rengi rûyları tahrîr olunmadı.” (*Seyahatnâme: 7. Kitap*, 294).

vurgulamak ve anlatısını güçlü kılmak için keskin ifadeler kullanmayı ve yer yer mübalağaya başvurmayı yeğlemiştir.

2. Kadınların İktisadî Faaliyetleri Hakkında Evliya Çelebi Ne Söyler?

Evliya Çelebi, kadınların giyim-kuşamına, ahlâkına ve kamusal alandaki görünürlüklerine değinirken zaman zaman ekonomik faaliyetlerine de vurgu yapar. Fakat onun kadınların iktisadî faaliyetlerine ilişkin anlattıkları, büyük resmin küçük bir parçasını teşkil etmektedir. Aşağıda ele alınacağı üzere mevcut literatür, Osmanlı kadınlarının iktisadî faaliyetlere Evliya'nın çizdiği çerçeveden daha geniş bir biçimde katıldıklarını göstermektedir.

Seyahatname'de başkentli kadınların iktisadî faaliyetlere katılımıyla ilgili bilgiler, Evliya'nın İstanbullu kadınların sosyalleşmeleriyle alakalı verdiği örneklere nispetle oldukça sınırlıdır. Seyyah, bu hususta sadece iki örnekten söz etmiştir. İlki, Bedesten-i Atik önünde kendi ürettikleri *gülâbları* (gülsuyu) satan Edirneli kadınlardır. Muhtemelen ihtiyar olan bu kadınlar, gülsuyu dışında buhur suyu, amber suyu, aselbend suyu, mâverd suyu ve yasemen suyu gibi itriyat çeşitleri de satıyorlardı.²⁰ Diğer örnek ise şehirde, bahçesinde meyve yetiştiren bir kadına dairedir. Kadının Avretpazarı yakınında bir bahçesi vardır. Çelebi burada, her biri “birer buçuk vukıyye” gelir *lüffan narlarının* yetiştirdiğini, bu narların herhangi bir kimseye satılmadığını, kıymeti mukabili veya hediye olarak padişaha takdim edildiğini yazar. Narların değerinin ikişer altından bir *mankır* aşağıya düşmeyeceğini de ekler.²¹

Evliya Bursa'da, dokuma işinde çalışan kadınlara veya aynı şehirdeki kadın pazarına değinmez ama dokuma sanayiinde Bursa'dan daha geride olan Ankara kadınlarının sof dokuduklarını belirtmeden geçmez: “Ve sūfu bunun ipliğinden dokuyup cümle zenânesi (kadınları) ve halkının kârı sūf ve muhayercilikdir.”²²

Çelebi, Bursalı kadınlara değinmediği gibi, diğer sanayi kentlerindeki²³ kadınların iktisadî faaliyetlerine dair de bilgi vermez. Buna karşılık Mudurnu kazasındaki hanımların ürettiği iğne oyaları dikkatini çeker ve nispeten ayrıntılı olarak hem bu oyaları hem de Mudurnulu hanımların sürece katılımını anlatır:

“Ve cümle aded dükkânlardır. Ekseriyâ iğneci dükkânları çokdur. Cemî'i diyârı Rûm'a ve gayri ekâlimlere bu şehirden niçe bin yük iğne gider. Bu şehrin sağır ü kebiri iğneciler olduğundan bu şehrin ismine müverrihîn esmâi büldân içre 'Dârî sūzen' derler. Cümle sūzen-kârıların nakli üzre dekâkinlerde ve hânelerimizde bin yüz aded iğne dezgâhı ve hadde dollâbları vardır, derler. Hakkâ ki cümle havâtinleri dahi kârî Dâvûdîde sūzen-kârı çokdur. Anıñçün bu şehrin «kız iğnesi» derler hürde-hayâl nakış iğnesi vardır, memdûhı âlemdir. Ammâ hakîr ana hayrânım eyle hürde iğneyi eyle tizkârlık ile yaparlar kim iğne deliğinden beş yüz yıllık {yol} âsumânî seyr edenin gözü ermez ve mihneti kârına değmez, gâyet ucuzdur. Sūzenine göre en ednâsının yigirmisi bir akçeye, en münthâsının onı bir akçeyedir. Cümle ahâlisi anıyla “el-Kâsibü habîbullah” deyüp kifâflanırlar.”²⁴

20 *Seyahatnâme*: 1. Kitap, 258.

21 *Seyahatnâme*: 1. Kitap, 296.

22 *Seyahatnâme*: 2. Kitap, 222.

23 Mesela Halep için bk. *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*: 9. Kitap, haz. Seyit Ali Kahraman (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2011), 184-192.

24 *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*: 3. Kitap, haz. Seyit Ali Kahraman- Yücel Dağlı (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1999), 149.

Evliya, köylü kadınların üretim ve tedarik süreçlerine katkısına *Seyahatname*'sinde yer vermez ancak Manastır'daki Sarıgöl kazasını anlatırken kadınların zirai üretimdeki rollerini şöyle aktarır: "Cümlesi şayak gibi beyâz abâ sıkma dolama geyüp çiftde ve çubukda Ferhâd gibi çalışır kağan arslan zenânelerdir."²⁵ Ağırlıklı olarak tarım toplumlarının yaşadığı toplarlarda seyahat eden Evliya'nın, kadınların zirai faaliyetlere katılımına dair tek bir örnekle yetinmesi oldukça dikkat çekicidir. *Seyahatname* yazarı, herkesin bildiği rutin faaliyetlere eserinde yer vermemeyi tercih etmiş olmalıdır.

Evliya, gayrimüslim kadınların ekonomik faaliyetlere katılımıyla alakalı da bilgiler verir. Bu yöndeki örnekler, dükkânlarda ve pazarlarda satış yapan kadınları resmeder:

"Ve bu şehir içre cümle dörd bin tahta örtülü kârgîr binâ sarâyı vardı ve iki bin aded dükkânlarında cümle avratlar oturup metâ'ların satarlar ve dokuz aded mükellef hânları ve üç aded bir güne sobalı hammâmları vardır"²⁶ (Kamanîçe yakınlarındaki Podhayişe Kalesi)

Ve cümle yedi yüz aded dükkânlarında cümle kızlar ve avratlar bey' [ü] şirâ edüp kocaları hemân iş işlerler. Âdet-i kâfiristân-ı Hıristiyan budur.²⁷ (Leh diyarından İlvov)

Ve cümle bin altmış aded dükkânlardır kim cümlesinde pençeî âfitâb kızlar ve kâlîme avretler dükkânlarında oturup metâ'ların âşikâre fûrûht eerler, aslâ ayıb değildir.²⁸ (Eğri'de Gingöş Varoşu)

...mahbûbe kızlar ve mahbûbe kâlîm avretler gizlice esbâbların bu bâzâra getirüp fûrûht ederler."²⁹ (Varat Kalesi, dış varoşlar)

Seyahatname'de, Anadolu şehirlerinde müslüman kadınların pazarlarda satış yaptıklarını, hatta ihtiyaçlarını karşılamak üzere pazara çıktıklarını gösteren en ufak bir bilgi kısıntısı bile yoktur. Fakat mevcut literatüre göre, kadınların iktisadî faaliyetlere iştiraki, Evliya'nın çizdiği çerçeveyi aşmaktadır.

3. Kadınların Ekonomik Faaliyetlerini İçeren Başlıca Araştırmalar

Klasik dönem Osmanlı kadınları hakkında çok sayıda çalışma mevcuttur.³⁰ Ancak bunların yalnızca birkaçı, kadınların ekonomik aktiviteleriyle ilgili somut bulgular ortaya koyabilmiştir. Bu çerçevede Ronald Jennings'in Kayseri, Haim Gerber'in Bursa, Fariba Zarinebaf'ın İstanbul kadınları; Suraiya Faroqhi'nin Sakızlı ve Antalyalı iki kadının mal varlığı, Yahya Araz'ın ise ev içi hizmetlerde istihdam edilen kadınlar üzerine yaptığı araştırmalar ile aşağıda katkıları değerlendirilecek olan bazı çalışmalar zikredilebilir.

25 *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: 5. Kitap*, haz. Yücel Dağlı vd., (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2001), 305.

26 *Seyahatnâme: 5. Kitap*, 69.

27 *Seyahatnâme: 5. Kitap*, 77.

28 *Seyahatnâme: 7. Kitap*, 69.

29 *Seyahatnâme: 7. Kitap*, 149.

30 Betül İpşirli, "Osmanlı Hukuk Çalışmalarında Kadın", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 3/5 (2005), 575-621. 2005 yılı sonrasına ait bir literatür çalışması yapılmamıştır. Ancak şu iki araştırmanın kaynakçasından faydalanılabilir: Leyla Kayhan Elbirlik, *Negotiating Matrimony: Marriage, Divorce, and Property Allocation Practices in Istanbul, 1755-1840* (Cambridge, MA: Harvard University, History and Middle Eastern Studies, Ph.D. Dissertation, 2013); Gökçen Coşkun Albayrak, "Osmanlı'da Kadın İşletmeciler: 18. Yüzyılda İstanbul'un Kadın Hamamcıları", *Cihannüma Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi* 7/2 (Aralık 2021), 55-100.

Jennings'in çalışması³¹ sicillere dayalı derli toplu ilk araştırmadır. Yazar, kadınların mahkemeye başvurma oranları, iktisadî faaliyetleri, sosyal durumları ve miras paylaşımı gibi konuları ele almıştır. Jennings, Kayserili kadınların çoğunun miras yoluyla elde ettikleri mallarını satarak kazandıkları parayı farklı yatırımlara yönlendirmek veya sahip olduğu işletmeyi/gayrimenkulü kiraya vermek suretiyle ekonomik faaliyetlere katıldıklarını gösteren çok sayıda örnek ortaya koymuştur.³²

Jennings'in tartıştığı hususları Bursa örneğinde inceleyen Gerber, Bursa sicillerinden elde ettiği verileri Jennings'inkilerle karşılaştırmış ve Kayseri'deki kadınların ekonomik hayata katılma oranlarının Bursalı kadınlarından daha düşük seviyede olduğunu tespit etmiştir. Bursa kadınlarının mal varlıkları oldukça fazlaysa da erkeklerin varsıllık ortalamasını yakalayabilmiş değillerdir. Bununla birlikte, Gerber'in incelediği kayıtlar arasında mal varlığı 1 milyon akçe olan Ayşe Hatun binti Alican ve 1 milyon 500 bin akçe olan Şerife Rukiye Hatun dikkat çekmektedir. Bu iki kadının mal varlığı, erkekler arasında bile nadiren görülebilen düzeydedir.³³

Osmanlı kadınlarının iktisadî faaliyetlerine dair veriler, ağırlıklı olarak mahkeme kayıtlarından elde edilmektedir. Bu tür faaliyetlere bizzat katılmaktan çoğu zaman imtina eden kadınların, mahkemeye gitmektense genellikle çekinmedikleri anlaşılmaktadır.³⁴ Bursa kadı sicilleri bizi, başkalarına satış yapanlar yanında kocasına mal satan kadınlar veya karısına mal satan veya borcu karşılığında malını devreden erkeklerin varlığından da haberdar etmektedir.³⁵ Sicillerdeki davalara göz atıldığında, kadınların aile dışından kişilerin yanı sıra, aile bireylerini de dava edebildikleri görülmektedir. Sicillerde sürekli borç alan/veren kadınlara rastlanması, şehir kadınlarının ekonomik faaliyetlere katılım oranının yoğunluğuna işaret etmektedir. Dokuma ticareti yapan bir kadının, başta İngiliz dokumaları olmak üzere, çeşitli kumaş türlerine sahip olması ve ayrıca dört büyük dokuma tezgâhının mülkiyetini elinde bulundurması, şehirdeki kadınların ekonomik faaliyetlerini gösteren kayda değer bir örnektir.³⁶

Diğer yerlerdeki gibi Bursa'da da esnaf grupları arasında kadınlar bulunmuyordu. Ancak mumcu esnafının bir istisna olduğu görünmektedir. Loncanın tek kadın üyesi Fatma Hatun, lonca üyelerinin itirazına rağmen elindeki hissenin babasından miras kaldığını belirterek vermemek için direnmişti. Bu kaydın tarihinden (H. 1042/M. 1632-33) yarım asır sonra (H. 1093/M. 1682) başka bir kadın elindeki iki mumcu hissesini satacaktır.³⁷ Ancak Bursa'daki

31 Ronald Jennings, "Women in Early 17th Century Ottoman Judicial Records - the Sharia Court of Anatolian Kayseri", *JESHO* 18/1 (1975), 53-114.

32 Özellikle bk. Jennings, "Women in Early 17th Century", 65.

33 Haim Gerber, "Social and Economic Position of Women in an Ottoman City, Bursa, 1600-1700", *IJMES* 12 (1980), 231-244. Bursa kadınlarının sosyal ve kısmen ekonomik durumları hakkında ayrıca bk. Saadet Maydaer, *XVI. Yüzyılda Bursa Kadınları* (Bursa: Emin Yayınları, 2010).

34 Kadınların mahkemeye gitmeleriyle ilgili bu çalışmada çeşitli vesilelerle atf yapılan kaynaklar dışında bk. Metin Coşgel - Boğaç Ergene, *The Economics of Ottoman Justice: Settlement and Trial in the Sharia Courts* (New York: Cambridge University Press, 2016), 164-209; Boğaç A. Ergene, *Local Court, Provincial Society and Justice in the Ottoman Empire* (Leiden: Brill, 2003), 57-75.

35 Detaylı bilgi için bk. Gerber, "Social and Economic Position of Women", 231-244. Erbilik'in 18. yüzyıl İstanbul'una dair bulguları da Gerber'inkiyle örtüşmektedir: Leyla Kayhan Elbilik, "Negotiating Matrimony", 241-247.

36 Gerber, "Social and Economic Position of Women", 235.

37 Gerber, "Social and Economic Position of Women", 237.

mumcu kadınların, tıpkı İstanbul'dakiler gibi³⁸ lonca üyesi olmayıp mum üretimini evlerinde yapıyor olma ihtimalleri de mevcuttur. Öte yandan Bursalı kadınların şehirdeki toplam 300 mancınıktan yarısının sahibi ya da işleteni olmaları, bu sanayi kentinin ekonomisindeki rollerini betimleyen kayda değer başka bir örnektir.³⁹

Bursa kadınlarının bir kısmı da evlerde küçük ölçekli mal üretimiyle uğraşmaktaydılar. Bu üretim bir işverene yönelik değil, pazarda satış için örgütlenmişti. Malları üreten kadınlar, bunları sokak ve pazarlarda satıyorlardı. Gerber'in incelediği 123 vakadan 20'si, zanaatkarlık yapan bu tür kadınlarla ilgilidir. Kimisi ip eğirmekte, kimisi de dokuma yapmaktadır.⁴⁰

Gerber'in anlattığı hikâyelerden biri, Bursa'da lonca üyesi olmadıkları halde evlerinde üretim yapan kadınlara ilişkindir. Esnaftan olmamalarına rağmen devletin bu kadınların üretim ve satış hakkını koruyor olması hikâyeyi ilginç kılmaktadır:

“Osmanlı Devleti'nde lonca üyesi olmayan ama evinde bir şeyler (dokuma ürünleri) imal eden kadınlar, o ürünleri çarşı ve pazarda doğrudan tüketiciye satarlar. XVII. yüzyılda dokumacılıkla uğraşan ve 'Gaytancı' adı verilen bu kadınlardan sekizi, haksız rekabete yol açtıkları için ipek tüccarları loncasına mensup 'Kazazlar' tarafından şikayet edilir. Osmanlı Sultanı'nın rahatsız edilmeksizin şehirde dolaşabilecekleri ve diledikleri pazarda ürünlerini satabileceklerine dair fermanından yola çıkan mahkeme, Gaytancılara mallarını serbestçe piyasaya sürme imkânı tanımıştır. Ancak lonca, işin peşini bırakmayarak kadınların lonca üyesi olan esnafın pazarında satış yaptığını belirtir ve kadınların da loncanın vergi yükünü paylaşması gerektiğini ileri sürerek mahkemeye verir. Fakat vergi muafiyeti bulunan kadınlar mahkemeyi kazanır.”⁴¹

Bursa kadınları iş hayatına, Kayserili kadınlardan daha fazla katılmışlardır. Bunu şehrin nüfus potansiyeline, sınaî üretimin yoğunluğuna ve uluslararası ticaret merkezi olmasına bağlayan Gerber, bu farkın oluşumunda şehirdeki yahudi varlığının da etkisi olduğunu düşünür. Zira Kayseri'de yahudi nüfus bulunmamaktadır.⁴²

18. yüzyıl Halep'ini ele alan çalışmasında Marcus, Halep halkının büyük kısmının pazar yerlerinde çalışarak geçimini sağladığını, bunlar arasında yetişkinlerin yanında çocuklar ve ihtiyarların da olduğunu belirtir. Şüphesiz bu yaş grupları içinde kadınlar da mevcuttu. Marcus, buralarda çalışan kadınların “düşük bütçeli” ailelerden geldiğini söyler. Halep'te pazarda faaliyet gösteren kadınlar yanında, evinde iş yapanlar da vardır. Bursa ve Ankara'dakiler gibi, Halepli kadınlar da dokuma sanayiinde –iplik eğirme, dokuma, perdahlama, boyama, baskı, süsleme ve dikim gibi– çeşitli görevler üstleniyorlardı. Kadınların bir kısmı da yün, ip, ekme ve buğday gibi malların ticaretini yapıyor ya da kadınlara yönelik mal satan seyyar satıcı olarak karışımıza çıkıyorlardı. Ayrıca kadınların sütanne, ebe, hamamcı, mürebbiye, kırık-çıkıkçı, çöpçatan ve temizlikçi olarak hizmet gördükleri bilinmektedir. Halep sicillerinde geçen falcı, rakkas, şarkıcı ve ağıtçı olarak çalışan kadınlar ise muhtemelen gayrimüslimdi. Şüphesiz Halepli kadınların en fazla istihdam edildiği alan, diğer şehirlerde

38 Suraiya Faroqi, *Stories of Ottoman Men and Women: Establishing Status, Establishing Control* (İstanbul: Eren Yayıncılık, 2002), 171.

39 Gerber, “Social and Economic Position of Women”, 237.

40 Gerber, “Social and Economic Position of Women”, 238.

41 Gerber, “Social and Economic Position of Women”, 238.

42 Gerber, “Social and Economic Position of Women”, 239.

olduğu gibi ev içi hizmetlerdi.⁴³ Halep'teki toplam işgücünün “en az yarısı” üretim kollarında çalışıyor, bundan daha azı ticaretle uğraşiyor, ondan da azı hizmet sektöründe faaliyet gösteriyordu. Kadınların yoğun olarak yer aldıkları kol ise hizmet sektörüydü.⁴⁴

Halepli kadınların çalıştığı iş kollarının hiçbirinin loncası bulunmamaktaydı. Ancak Marcus, 1762 tarihli kayıta nişastacılar esnafı arasında Kerime binti Nasrallah adında bir kadının varlığını tespit etmiştir.⁴⁵

Fariba Zarinebaf, 18. yüzyıla ait İstanbul kadı sicillerine dayanan bir çalışmasında,⁴⁶ kadınların mal varlıklarını, emlak piyasasındaki mevcudiyetlerini gerek satın aldıkları gerekse kendilerine hibe edilen malları bizzat veya kiraya vererek işletmelerini ve hatta kredi piyasasına girerek borç alıp vermelerini⁴⁷ incelemiştir. Aynı zamanda İstanbul'da kadınlar, mevsimlik işçi veya hamam görevlisi olabiliyorlar, yün eğirip kumaş dokuyabiliyorlardı. Başkent piyasasında emlak alıp satan kadınların orta sınıftan kimseler olduklarını belirten Zarinebaf, erkek kardeş veya kocalarının zorlamasıyla mal-mülk satan kadınların varlığına da işaret etmektedir. İlgili araştırmalarda rastlanan, kadınların dükkân kiralaması veya sahip oldukları dükkânları kiraya vermelerine dair örnekler, Zarinebaf'ın makalesinde de yer almaktadır. Ancak Zarinebaf, kiralanan dükkânların nasıl işletildiğine ilişkin bir bulgu paylaşmaz. Bununla birlikte, bu kadınlardan biri olan Afife Hanım'ın Karaköy'de attar, berber ve yemişçi dükkânlarını bir arada kiralamış olması, kiralamanın bizzat işletme amaçlı olmadığını düşündürmektedir.

Gerber'in Bursa'da tespit ettiği lonca üyesi görünen mumcu Fatıma gibi Zarinebaf da bir başka araştırmasında, lonca kayıtlarında esir tüccarlığı yapan ve çiçek yetiştiricisi olan kadınlara rastladığını belirtmektedir. Zarinebaf lonca kayıtlarında ayrıca, Edirne'de gülsuyu üreten bir kadının ismine rastlamıştır.⁴⁸ Muhtemelen Edirne'de kadınlar tarafından yürütülen gülsuyu üretimi ile Evliya Çelebi'nin sözünü ettiği Eski Bedesten önünde gülsuyu satan Edirneli kadınlar arasında bir ilişki bulunmaktaydı.

Faroqhi, bir çalışmasında⁴⁹ Sakızlı Hacı Saliha (ö. 1806) ve Antalyalı Havva Hanım'ın (ö.1860) geride bıraktıklarından hareketle, varlıklı bu iki kadının servetine dair değerlendirmelerle bulunur. Kadınlara ait varlıkların çeşitlerinin bölgeden bölgeye değiştiğini, söz konusu kadınların borç vermek suretiyle kredi piyasasında da yer edindiklerini okuyucuyla paylaşan Faroqhi, tıpkı Halep'teki örneklerde görüldüğü gibi, Sakızlı olduğu halde Çeşme'de yatırım yapan Saliha ve Antalya'da faaliyet gösteren Havva'nın da mülklerini

43 Abraham Marcus, *Modernliğin Eşiğinde Bir Osmanlı Şehri: Halep*, çev. Mehmet Emin Baş (İstanbul: Küre Yayınları, 2013), 207-208.

44 Marcus, *Halep*, 208.

45 Marcus, *Halep*, 209.

46 Fariba Zarinebaf, “From Mahalle (Neighborhood) to the Market and the Courts Women, Credit, and Property in Eighteenth-Century Istanbul”, *Across the Religious Divide: Women, Property, and Law in the Wider Mediterranean (ca. 1300-1800)*, haz. Jutta Gisela Sperling - Shona Kelly Wray (New York: Routledge, 2009), 224-237.

47 Aynı yüzyılda Eyüplü kadınların kredi ilişkilerine dair bk. Büşra Figenkaplan, *Osmanlı Eyübünde Kadın ve Mülkiyet (1700-1725)* (Nevşehir: Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018), 64-67. İstanbul'da kadınların borç alıp vermeleri 16. yüzyılda da rastlanan bir durumdur: Yvonne Seng, “Standing at the Gates of Justice: Women in the Law Courts of Early Sixteenth-Century Üsküdar, İstanbul”, *Contested States: Law, Hegemony and Resistance*, ed. Mindie Lazarus-Black - Susan F. Hirsch (New York: Routledge, 1994), 184-206.

48 Fariba Zarinebaf, “The Role of Women in the Urban Economy of İstanbul, 1700-1800”, *International Labor and Working Class History* 60 (Fall 2001), 142-146.

49 Faroqhi, *Stories of Ottoman Men and Women*, 160-169.

yakınlarına sattıklarını tespit etmiştir. Bu kadınlar aynı zamanda çoğunu miras yoluyla edindikleri mülklerden tarlaları, ücreti mukabili erkeklerle icara veriyorlardı. Faroqhi ayrıca, Kasımpaşa'da ağırlıklı olarak ev içi hizmetlerde çalışan kadınlardan ve bir başka makalesinde de Kasımpaşa'daki tersanede çalışan demircilerin eşlerinin paça satmak üzere yaptıkları, fakat kabul görmeyen bir başvurdan bahsetmektedir.⁵⁰

Kadınların en fazla tercih ettikleri çalışma alanlarından biri olan ev içi hizmetleri, üzerinde önemle durulması gereken bir husustur. Ev içi hizmet işi, özellikle üretimin yoğun olduğu, dolayısıyla zengin aile sayısının çok olduğu şehirlerde, ihtiyaç sahibi kadınların kolaylıkla bulabileceği işlerden biriydi. Konuyla doğrudan ilgili olan ve her ikisi de 19. yüzyılı ele alan iki araştırmayı zikretmek gerekir: Ahmet Şamil Güner ve Abdullah Bay tarafından yayınlanan Osmanlı Toplumunda Beslemelik Kurumu (Ankara 2013) adlı kitap ile Yahya Araz'ın Tübitak projesi olarak başlayıp 2020'de kitaplaşan Osmanlı İstanbul'unda Çocuk Emegi başlıklı çalışması. Bunların haricinde *tebenni*, *icâr-ı sağır* ve 19. yüzyıldan itibaren de *besleme* gibi kavramlarla tanımlanan hizmetçi kadınlara vurgu yapan eserler arasında Suraiya Faroqhi'nin Osmanlı kentleri ve Osmanlı toplumunda gündelik yaşama ilişkin iki çalışmasını,⁵¹ Leslie Peirce'in Gaziantep'i konu alan araştırmasını,⁵² Yahya Araz'ın çocuk hizmetçileri ele alan bir bölüm de ihtiva eden kitabını⁵³ ve son olarak yukarıda vurguladığımız Marcus'un Halep'i inceleyen çalışmasını⁵⁴ sayabiliriz.

Bütün dünyada rağbet gören ev içi hizmetlerde Osmanlılar, modern öncesi dönemde büyük oranda köle çalıştırmaktaydılar. Köleliğin tedricen azalmasına bağlı olarak fakir aile çocukları nispeten daha varlıklı ailelerin ev içi hizmetlerini görmeye başladılar. Ev içi hizmetlerde erkekler de istihdam edilmekle birlikte, daha çok kadınlar tercih ediliyordu. İstanbul, Bursa ve Halep gibi nispeten zengin şehirlerde, ev içi hizmetlerde rol alan kadınlara oldukça fazla rastlanmaktadır. Bu sektörde çalışmak isteyen kadınlar, hizmet edecekleri kişilerle bir sözleşme yapıyorlardı. Bu sözleşmenin bir nüshası da mahkemede kaydedildiğinden, söz konusu istihdam alanıyla ilgili bilgilere bu kayıtlarda rastlanmaktadır. Diğer taraftan, muhtemelen sözleşmesiz çalışan kadınlar da mevcuttu.

Ev içi hizmetlerde çalışanların büyük kısmı, Araz'ın araştırmasının odağına oturttuğu çocuklardı.⁵⁵ Bunun bir sebebi, küçük yaşta istihdam edilen çocukların bir müddet sonra ayrılmaları dolayısıyla yeni bir çocuğun alınmasıydı. Diğer bir sebep ise yaşı ilerleyen çalışanın ücretinin artması dolayısıyla hizmet alanlar tarafından sözleşmesinin yenilenmemesi, yerine daha düşük ücretle çalıştırılabileceği küçük yaştaki kızların istihdam edilmesi idi. 19. yüzyılın son çeyreğinde ev içi hizmetlerde rol alan kadınların %50'ye yakını 20 yaşın altındaydı. 30 yaşını aşanlar ise oldukça düşük bir orana sahiptiler. Marcus, Halepli kadınların en fazla çalıştığı alan olarak tanımladığı ev hizmetçiliği yapanlar arasında, dokuz on yaşlarında çocukların bulunduğunu ortaya koymuştur.⁵⁶ İstanbul'daki Davutpaşa Mahkemesi'ne ait

50 Suraiya Faroqhi, "Women's Work, Poverty and the Privileges of Guildsmen", *Archiv Orientalni* 69/2 (2001), 155-164.

51 Suraiya Faroqhi, *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam Ortaçağdan Yirminci Yüzyıla*, çev. Elif Kılıç (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2002); a.mlf., *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, çev. Neyyir Kalaycıoğlu (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000).

52 Peirce, *Ahlak Oyunları*.

53 Yahya Araz, *16. Yüzyıldan 19. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Toplumunda Çocuk Olmak* (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2013).

54 Marcus, *Halep*.

55 Yahya Araz, *Osmanlı İstanbul'unda Çocuk Emegi: Ev İçi Hizmetlerde İstihdam Edilen Çocuklar (1750-1920)* (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2020).

56 Marcus, *Halep*, 208.

bir defter üzerine yapılan bir incelemede buradaki evlerde çalışan kız çocuklarının altı ila on dört yaş aralığında oldukları belirlenmiştir.⁵⁷ Araz'ın bulguları ise 1800-1920 arasında hizmete alınan çocukların yaş ortalamasının yaklaşık 8 olduğunu ortaya koymaktadır.⁵⁸

Araz ayrıca, çocukların büyük kısmının 19. yüzyılın ortalarına kadar İstanbul ve çevresinden karşılandığını fakat 1845'te Orta Anadolu'da yaşanan kıtlığın ardından bu durumun değiştiğini ve bu tarihten sonra çocukların çoğunlukla kıtlık yaşanan bölgelerden getirildiğini tespit etmiştir. Diğer taraftan yüzyılın ikinci yarısında muhacir çocukların da ev içi hizmetlerde kullanılmasının yaygınlaşması ile sektörde Anadolu çocuklarının yoğunluğu azalacaktır.⁵⁹

Ev içi hizmetler bahsi, kadın çalışmalarında hak ettiği yeri bulacak düzeyde araştırılmayı beklemektedir. Özellikle şer'iyye sicilleri farklı sorulara cevap bulabileceğimiz zengin veriler içermektedir.

İstanbul kadınların evlerinde bulundurdukları çıkırık, tarak ve dokuma tezgâhı gibi araçlarla evin ve aile üyelerinin dokumayla ilgili ihtiyaçlarını bizzat karşıladıklarını ve dolayısıyla ev ekonomisine katkıda bulduklarını vurgulamakta yarar var. Kayda geçmeyen ve kadın tereke kayıtlarında rastlanan eşyalardan anlaşılan bu durumun nisbi bir yaygınlığa sahip olduğu söylenebilir. Erünsal, 1763-1766 yıllarına ait 1084 kadın terekesinden 188'inde bu eşyalara rastlamıştır.⁶⁰ Diğer bir ifade ile Erünsal'ın incelediği kadın terekelerinin %17'sinde iplik ve dokuma üretiminde kullanılan bu üretim araçları yer almaktadır. Erünsal, ilk başta kadınların evin ihtiyacı için kullandıklarını düşünebileceğimiz çıkırık, tarak ve tezgâhların pazara yönelik üretim için de tercih edildiklerini tespit ederek Osmanlı kadınlarının iktisadi faaliyetlerdeki yeri hakkında literatüre oldukça kıymetli bir katkı yapmıştır:

“Rukiye Hatun bt. Receb bu işin ticaretini yapan hanımlardan biridir. Bekâr olan Rukiye Hatun 304.832 akçelik servetini bu ticaretten edinmiş olmalıdır. Rukiye Hatun'un terekesinde fiyatları her biri 1.500 akçe civarında olan 41 top bürüncük 5 top da hilali bez vardır. Bekâr bir kadının bu kadar beze, ihtiyacı dolayısıyla sahip olduğunu düşünemeyiz. Ayrıca terekesinde bez ve iplik imalinde kullanılan herhangi bir alet bulunmaması Rukiye Hatun'un bezleri evlerde üreten kadınlardan topladığını gösterir. Öyle anlaşılıyor ki çıkırık ve destgâh sahipleri siparişçilerden aldıkları hammaddeyi işliyorlar. Bu yüzden terekelerinde bez, kumaş vs. yok. Diğer taraftan bu işlenmiş malzemenin ticaretini yapanların terekelerinde çıkırık ve destgâh yok. Servetinin 16.817 akçesinin nakit paradan oluşması, Rukiye Hatun'un alım için devamlı surette bulundurması icap eden sermayeye sahip olduğunu düşündürüyor. Benzer şekilde 700.000 akçelik bir servete sahip Zeynep Molla Kadın'ın ve yine bekâr olup 572.764 akçelik bir servete sahip olan Şerife Emine Hatun'un da bu tür bir ticaret yaptıklarını söyleyebiliriz. Terekesinde çok miktarda tekstil ürünleri bulunan Hanife Hatun'un bir milyonu aşan servetinin önemli bir kısmı yağlılık esnafından olan alacağından oluştuğuna göre Hanife Hatun da bu işin ticaretini yapmaktaydı. Emetullah Hatun'un terekesinde de 50 toptan fazla bez vardı.”⁶¹

57 Berna Gürel, 66 Numaralı Davutpaşa Kadılığı Defterine Göre Bölgenin Sosyal ve Ekonomik Durumu (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2002), 41.

58 Araz, *Osmanlı İstanbul'unda Çocuk Emegi*, 30.

59 Araz, *Osmanlı İstanbul'unda Çocuk Emegi*. Özellikle bk. İkinci ve Üçüncü Bölümler.

60 İsmail E. Erünsal, *Yirmi İki Mürekkep Damlası* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2021), 252.

61 Erünsal, *Yirmi İki Mürekkep Damlası*, 252-253.

Erünsal ayrıca kadınların ebelik, hamamcılık, natırlık, sütannelik, cerrahlık, esircilik ve kız sıbyan mekteplerinde hocalık yaptıklarını ve ev içi hizmetlerde çalıştıklarını kaydetmiştir. Terekelerde, bir kısmı yalnızca kadınlara mahsus olan bu meslekler yanında, sınırlı sayıda da olsa şerbetçilik ve kaymakçılık yapan kadınlara da rastlanmaktadır.⁶²

Müslüman Osmanlı kadınlarının hamam işletme konusunda oldukça istekli oldukları fark edilmektedir. Hamamların çoğu vakıflara ait olduğu için kadın işletmeciler bu hamamları kiralamaktaydılar. Kadın hamamlarını kiralayan kadınlar hamamı bizzat işletiyor, erkek hamamlarını kiralayan kadınlar ise doğal olarak erkek vekil tayin ediyorlardı. Bu noktada kadınlar tarafından kiralanan ve işletilen hamamlara dair son zamanlarda literatürün nispeten tatminkâr bir noktaya geldiği söylenebilir. Kadınların hamam kiralayıp işletmelerine ilişkin Nina Ergin ve Ramazan Pantık'ın çalışmaları⁶³ çok sayıda örnek yer almaktadır. Bunlara Erünsal'ın ve ondan mühlhem Gökçen Coşkun Albayrak'ın araştırmaları⁶⁴ da eklenmiştir.

Albayrak, sekiz hamam işletmecisi kadının terekelerine odaklanan dikkat çekici araştırmasında, 1766 yılına ait hamam yoklama defterine dayanarak önemli sayısal veriler paylaşmıştır. İstanbul'da büyük bir depremin de olduğu bu yılda sur içi ve sur dışında bulunan 195 hamamın 82'sinin (%42) gediği kadınlara aitti veya tasarruf hakkı kadınların elindeydi. Bunların 76'sının (%39) işletmesinde kadınlar rol alıyor; 39'unda erkeklerle, 13'ünde de kadınlarla ortaklık yapıyorlardı. Dolayısıyla 37 hamam sadece kadınlar tarafından işletilmekteydi.⁶⁵ Albayrak'ın verdiği hamam işleten gedik sahibi kadın oranı, diğer esnaf kolları da dahil edildiğinde düşmektedir. Bundan yaklaşık yarım asır sonrasını, 19. yüzyılın başlarına ait gedik kayıtlarını ele alan bir çalışmada Seven Ağır, 299 işlemde 71'inin (%23) alıcısı, satıcısı veya kredi vereninin kadın olduğunu tespit etmiştir.⁶⁶ Ağır, gediği uhdesine alan kadınların ne kadarının işletmeci olarak sorumluluk aldığını vermemektedir. Ancak gediğe sahip olma oranında olduğu gibi, gediğini uhdelinde tuttukları işletmeleri bizzat işletme oranlarının da hamamlarla karşılaştırıldığında düşük çıkacağını tahmin etmek zor değildir. Zira hamamlar dışındaki faaliyet alanlarının çoğu kadınların bizzat çalışmasına uygun olmayan ortamlara sahiptir.

Peki, bütün bu tablodan hareketle mahremiyet ve kazanç çizgisinde Osmanlı kadınının nerede durduğunu belirlemek mümkün mü? Düşük gelirli ailelere mensup kadınların çalışmak zorunda olmaları, bunların daha çok hizmet sektörünü tercih etmeleri ve faaliyetlerini görünürlüğü sınırlı alanlarda yürütmeleri gibi olgular, bu araştırmanın hipoteziyle

62 Erünsal, *Yirmi İki Mürekkep Damlası*, 249-253.

63 Nina Ergin, "Bathing Business in Istanbul: A Case Study of the Çemberlitaş Hamamı in the Seventeenth and Eighteenth Centuries", *Bathing Culture of Anatolian Civilizations: Architecture, History, and Imagination*, ed. Nina Ergin (Paris: Peeters Publishers, 2011), 142-168; a.m.lf., "1752 İstanbul'unda Hamamların ve Hamam Çalışanlarının Haritasını Çıkarmak", *Ekmeç Aslanın Ağzında Osmanlı Şehirlerinde Hayatlarını Kazanmak İçin Mücadele Eden Zanaatkarlar*, ed. Suraiya Faroqhi (İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2017), 125-153; Ramazan Pantık, "Osmanlı'da İcareteyn Uygulaması Hakkında Yeni Değerlendirmeler", *Vakıflar Dergisi* 48 (2017), 75-104, Pantık'ın çalışması icareteyn uygulamasını ağırlıklı olarak hamamlar üzerinden örneklediği için konuyla ilgili literatüre önemli bir katkıdır.

64 Erünsal, *Yirmi İki Mürekkep Damlası*, 250; Gökçen Coşkun Albayrak, "Osmanlı'da Kadın İşletmeciler: 18. Yüzyılda İstanbul'un Kadın Hamamcıları", *Cihanümme Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi* 7/2 (Aralık 2021), 55-100. Albayrak'ın çalışması, hamam kiralaayan, işleten ve hamam çalışanlarına dair burada zikredilmeyen literatürü de ihtiva etmektedir.

65 Albayrak, "Osmanlı'da Kadın İşletmeciler", 67.

66 Seven Ağır, "The Rise and Demise of Gedik Markets in Istanbul, 1750-1860", *The Economic History Review* 71/1 (2018), 143-145.

uyumlu olsa da nihai sonuç için destekleyici argümanlara ihtiyaç duyulmaktadır. Burada, iki farklı duruma dayanarak Osmanlı kadınının söz konusu çizgide mahremiyet tarafında durduğunu iddia edeceğim. Dayanaklarımızdan biri, kadınların birçok faaliyetlerinde vekil kullanmaları, diğeri ise daha çok mülk satışı yapmaları, mülk alımınınsa nispeten sınırlı kalmasıdır. İlaveten miras, hibe veya satın alma yoluyla edindikleri mallarını ne şekilde işlettikleri meselesini irdeleyeceğim.

4. Vekillik

Osmanlı mahkeme kayıtları bize, kadınların hatırı sayılır bir kısmının işlerini yürütmek üzere vekil kullandıklarını göstermektedir. Vekiller aynı zamanda vekilli oldukları kadınların mahkemede işlerini de takip ettiklerinden, oranlarını tespit etmek mümkündür. Jennings'in araştırması, Kayseri örneğine dair oldukça ilginç istatistikî bilgiler sunmaktadır. Kayseri'de 1605-1620 tarihleri arasında kadınlar, mahkemede görülen davaları için %80 gibi yüksek bir oranda bizzat kendileri kadı huzuruna çıkmışlar, geri kalan %20'lik kısım ise vekil kullanmıştı. 1620'den sonra davasını vekille yürütenlerin oranı %50'ye yaklaştı.⁶⁷ 17. yüzyılın ortalarına ait dört adet Kayseri sicilinde (biri 1645 tarihli, diğerleri yüzyılın üçüncü çeyreğine ait defterler) bu oran daha da artmaktadır. Bu dört defterde yer alan kadınların açtığı 224 davadan 164'ünde kadınlar vekil kullanmışlardır.⁶⁸ Buna göre, kadınlar %72 gibi yüksek bir oranla vekil aracılığı ile işlem yapmışlardır. Kaydedilen üç oranın ortalaması %47'dir.

Jennings'in tespitlerine göre, incelediği üç şehirde müslüman kadınların vekil atama oranı gayrimüslimlere göre daha yüksektir. Zimmîlerin yalnızca %25'i vekil atarken müslüman kadınların %36'sı mahkemede vekil ile temsil edilmiştir.⁶⁹ Bu oranlar Kayseri ölçeğinde %23-33 aralığında kalmaktadır. Ortalamayı diğer şehirler yükseltmektedir. Mesela Amasya'da kadınların %37'si, Karaman ve Trabzon'da ise %53'ü vekil kullanmaktaydı.⁷⁰ Çankırı'da oranın daha da arttığı görülmektedir. Boğaç Ergene 1652-1744 tarihleri arasını inceleyen çalışmasında, şehirdeki iktisadi faaliyetlerle ilgili mahkemeye gelen 48 davanın 10'unda taraflardan birinin kadın olduğunu ortaya koydu. Davalarda 10 kadından 6'sı, %60 gibi yüksek bir oranla mahkemede vekil kullanmıştı.⁷¹ Çankırı'ya ait sınırlı sayıdaki örneğe karşılık Coşgel ve Ergene'nin 18. yüzyıl Kastamonu'suna dair araştırmasında, kadın davacılarından vekille temsil edilenler, %31 gibi nispeten küçük bir orana sahip olmuştur.⁷² Aynı şehre ait 1732-1733 tarihli bir kadı siciline dayanarak yapılan bir çalışmada ise mirasçı olduğunu iddia ederek terekelerden hisse talebiyle mahkemeye yapılan başvurularda adı geçen 32 kadından 22'si vekil (%68,75), 2'si de vasi tarafından temsil edilmiştir.⁷³ Ankara'da 1592-1600 yıllarına ait 189 davadan 88'inin davacısı veya davalısı kadınlardı. Faroqhi, bu kadınların mahkemede

67 Jennings, "Women in Early 17th Century", 65.

68 Numan Durak Aksoy, "Osmanlı Devletinde Kadınların Şeri Mahkemeleri Kullanması (Kayseri Örneği)", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi* 186 (Haziran 2010), 4.

69 Jennings, "Women in Early 17th Century", 109.

70 Jennings, "Women in Early 17th Century", 110.

71 Ergene, *Local Court*, 63.

72 Coşgel - Ergene, *The Economics of Ottoman Justice*, 249.

73 Sibel Kavaklı Kundakçı, "Osmanlı'da Mahkeme ve Kadın: Mahkemede Kadınların Taraf Olduğu Konular (1732-1733)", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 8/3 (2019), 1793.

çoğu zaman bir erkek tarafından temsil edildiğini söyler fakat oran vermez; kadınların vekil kullanma oranının Kayseri'deki hemcinslerinden daha düşük olduğunu belirtmekle yetinir.⁷⁴

Kastamonu örneğinde olduğu gibi aynı döneme ait birbiriyle çelişen veriler hariç tutulursa sanayi ve ticaret kentlerinde kadınların işlerini bizzat yürütme oranının, diğer şehirlerdekilere göre daha yüksek olduğu görülmektedir. Bu durum, aşağıda alım-satımlar kısmında vurgulanacak olan eğilimlerle örtüşmektedir.

5. Gayrimenkul Alım-Satımı

Osmanlı kadınlarının, çoğunu miras, mehir ve hibe yoluyla elde ettikleri mallarını istediği kimselere satma veya istediği kişilerden mal alma imkânı vardı. Ne kocası ne de yakını olan başka bir erkek, kadınların bu alım-satım özgürlüğünü sınırlayabilirdi.⁷⁵ Rızaları dışında mallarının satılması halinde mahkemeye gidebilirler, mallarının iadesini sağlayabilirlerdi. Kadı sicillerine göz atıldığında bu türden alım-satımlara dair çok sayıda örneğe rastlanır. Sicil tabanlı kadın çalışmaları yapanlar, bu verilerden yeterince yararlanmışlar ve kadınların özgür alım-satım tecrübelerini şüpheye mahal bırakmayacak şekilde ortaya koymuşlardır.⁷⁶

Jennings'in çalışması, Kayseri'de kadınların toprak veya bina şeklindeki malları almaktan ziyade satmayı yeğlediklerini ortaya koymaktadır. Gerber, istatistikî bilgiler vermeden Bursa'da da aynı durumun geçerli olduğunu belirtir. Trabzon sicillerinden çıkarılan farklı dönemlere ait birkaç rakam da⁷⁷ bu iki araştırmanın sonuçlarını desteklemektedir. Dolayısıyla, özellikle miras yoluyla mülk edinen kadınların,⁷⁸ ihtiyaç olmadıkça bunları işletme yoluna gitmedikleri anlaşılmaktadır.

Jennings'in araştırmasına göre, 1605-1625 yılları arasında toplam 1602 mülkiyet transferine neden olan satış ve alışların 637'sinde (%40) taraflardan en az biri kadındır. Bu 637 işlemin 262'si (%41) müslüman kadınlar tarafından yapılan satış işlemidir. 76 adedi de (%11) yine müslüman kadınların yaptığı alımlardan ibarettir. Kayseri'de kadınlar, mülk alımının üç katı kadar mülk satışı yapmış görünmektedirler. Toprak alım satımında oran 2,9 kat, bina alım-satımında ise 3,1 kattır. Müslüman kadınların toprak ve bina alım-satımlarında, alış ve satış faaliyetleri arasındaki fark üç katın üzerindedir. Zimmi kadınlarda ise bu fark 2,3 kata inmektedir. Müslüman kadınlar topraktan daha ziyade bina satıyorlardı. Zimmiler ise daha çok binaları ellerinde tutmayı yeğliyorlardı.⁷⁹

74 Suraiya Faroqhi, "Land Transfer, Land Disputes and Askeri Holdings in Ankara (1592-1600)", *Mémorial Ömer Lütfi Barkan*, ed. Robert Mantran (Paris: Adrien Maisonneuve, 1980), 90.

75 Kadınların bu minvaldeki mülkiyet ve tasarruf hakları için ayrıntılı bir çalışma için bk. Elbirlik, "Negotiating Matrimony".

76 Önemli bir kısmı bu çalışmada da kullanılan mevcut literatür dışında, biri Davutpaşa (19. yüzyıl başları), diğeri de Kayseri (17. yüzyıl ortaları) mahkemesine ait iki defterden yaptığımız taramada, kadınların taraf oldukları alım-satımların sayısının küçümsenmeyecek miktarda ve birbirine yakın olduğunu gördük (Davutpaşa Mahkemesi'ne ait defterde 24, Kayseri Mahkemesine ait defterde 25 adet vaka). Gülhan Haliloğlu, 77 *Numaralı İstanbul Şer'iyye Sicili (Davutpaşa Mahkemesi)* (Malatya: İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1998), Sicil Belge 4, 9, 26, 34, 38, 43, 55, 58, 63, 66, 69, 72, 75, 88, 94, 95, 106, 108, 110, 111, 116, 12; Murtaza Çevik, 78/1 *Numaralı Kayseri Şer'iyye Sicili (H.1078-1079/M.1668) Transkripsiyon ve Değerlendirme* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009), Sicil Belge 274, 10, 33, 74, 83, 87, 88, 89, 92, 99, 112, 137, 138, 147, 182.

77 Bk. Tablo 1: Kadınların Mülk Alım-Satım Oranları.

78 Kayseri örneği için bk. Jennings, "Women in Early 17th Century", 98.

79 Jennings, "Women in Early 17th Century", 100.

Amasya-Karaman-Trabzon bağlamında bakıldığında ise toplam 154 alışverişin 56'sında (%36) kadınların olduğu görülmektedir. Bunun 35'i (%62,5) müslüman kadınlar tarafından satılan mallardan, 13 adedi de (%23) onlar tarafından satın alınan mallardan oluşmaktaydı.⁸⁰

Jennings'in verdiği rakamlara, Trabzon'dan birkaç veri daha ekleyebiliriz. 1643-44 tarihli Trabzon sicilinde kayıtlı, kadınların taraf olduğu 140 davadan 10'u alış, 56'sı da satış kayıdır. 1727-28 tarihli defterde ise kadınların yer aldığı toplam 100 dava kaydı mevcuttur. Bunlardan 7'si alış, 32'si de satış kayıdır.⁸¹ 1727-1728 tarihli Trabzon sicilinde kayıtlı, satışı yapılan 12 adet dükkândan 3'ü kadınlar tarafından satılmış, alıcıların tamamı ise erkeklerden oluşmuştur.⁸²

Tablo 1: Kadınların Mülk Alım-Satım Oranları

YER/YIL	İŞLEM TOPLAMI	MÜLK ALAN KADIN	İŞLEM TOPLAMI	MÜLK SATAN KADIN
Kayseri / 1605-1625 ⁸³	637	76 (%11)	637	262 (%41)
Amasya-Karaman-Trabzon/17. yüzyıl ⁸⁴	154	13 (%23)	154	35 (%62,5)
Trabzon /1643-44 ⁸⁵	140	10 (%7,14)	140 ⁸⁶	56 (%40)
Trabzon/1676-77 ⁸⁷	92	32 (Alım satım bir arada)	-	-
Trabzon/1727-28 ⁸⁸	100	7 (Müşterek alımlar hariç)	100 ⁸⁹	32

Suraiya Faroqhi'nin çalışmalarında yer alan ev satışlarıyla ilgili sayısal veriler de oldukça kullanışlıdır. Ankara ve Kayseri'de kadın ve erkeklerin ev satış ve alış rakamlarını karşılaştırmaya imkân veren bu veriler, yukarıda elde edilen sonuçları destekler niteliktedir.

80 Jennings, "Women in Early 17th Century", 100.

81 Bk. Tablo 1.

82 Gülseren Erden, *1890 numaralı Trabzon Şer'iyye Siciline Göre "Trabzon" (1727-1728)* (Van: Yüzyüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2000), muhtelif sayfalar.

83 Jennings, "Women in Early 17th Century", 100.

84 Jennings, "Women in Early 17th Century", 100.

85 Cevdet Kırpık, *1830 numaralı Trabzon Şer'iyye Siciline Göre Kentin Sosyal ve Ekonomik Hayatı (1643-1644)* (Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1998), 78.

86 86'sı şehirde, 51'e köyde yapılan satıştır. 3 adedinin nerede satıldığı bilinmemektedir.

87 Fatma Pehlivan, *1849 Numaralı Şer'iyye Siciline Göre Trabzon Şehrinin Sosyal ve Ekonomik Hayatı [1] (1676-1677)* (Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2000), 75.

88 Erden, *Trabzon Şer'iyye Siciline Göre "Trabzon"*.

89 5 adedi kırsal kesimden.

Tablo 2: Ankara ve Kayseri’de Gayrimenkul Alan ve Satan Kadınlar⁹⁰

YER	YIL	EV ALAN	EV SATAN
Ankara	1592-1600	10	42
Ankara	1600	23	56
Kayseri	1600	16	31
Ankara	1690	30	68
Kayseri	1690	38	53

1540-1541 tarihli iki sicilden hareketle Antep’teki toplumsal cinsiyeti ele alan Leslie Peirce, konuya ilişkin önemli tespitler yapmıştır. Kadınların mülk edinmelerinin, 16. yüzyıl Antep’inde ağırlıklı olarak miras yoluyla mümkün olduğunu belirten Peirce, edinilen mülkün bizzat kadın tarafından satılması yanında üvey baba, amca, baba ve en çok da erkek kardeşler tarafından gasp edilmesi veya satılmasına dair örneklerle rastlamıştır. Ancak bu tür gasplar sadece kadınlara yönelik olmayıp erkekleri de kapsamaktaydı; anlaşılan mal gaspı, cinsiyetle alakalı bir durum değildi. Tıpkı diğer yerlerdeki gibi Antep’te de kadınlar ellerindeki gayrimenkulleri genellikle satıyorlardı. 1541-1542 yıllarında Antep Mahkemesi’ne taşınmaz satın almak için hiçbir kadın başvurmamıştı. Gasp edilen malını geri almak için dava eden kadınların amacı ise malı işletmek değil, satmaktır. “Kadınların sahip olduğu gayrimenkulleri satmalarının nedeni nedir?” sorusunu soran Peirce, kazandıkları parayı nereye harcadıklarına bakıldığında bu sorunun cevabının bulunabileceğini belirtir. Terekelere dayanarak olsa gerek, kadınların ev eşyası, giysiler ve süs eşyalarına değer verdiklerini ve dolayısıyla satış yapan kadınların bunları edindiklerini söyler. Bir kısmı da satıştan elde ettiği parayı nakit olarak tutmaktadır. Ev eşyası edinmek hayatı kolaylaştırmak için kesinlikle işe yarardı. Kadınların çoğunlukla tercih ettikleri mücevherler ise hem bir toplumsal nüfuz ve nisbî üstünlük hem de hemen paraya dönüştürülebildiği için avantaj sağlıyordu. Nakit para, kadınların yukarıda sözü geçen eşyaları/malları edinmelerini, bağış ve vakfetme yoluyla hayır yapmalarını ve borç verebilmelerini mümkün kılıyordu.⁹¹

Miras kayıtlarında analardan değil, büyük çoğunlukla babalardan kalan mirasın dağıtımına dair davaların görülmesi⁹² de kadınların genellikle mal satışı yaptıkları yolundaki tespiti destekleyen bir durumdur.

Peirce, kadınların sürekli satış yapmasını, mallarını yönetmenin zorluğuna ve elde edilecek nakit paranın sağlayacağı avantajlara bağlar. Kitabının bir başka bölümünde, muhaddere konusunu Ebussuud Efendi’nin fetvalarını merkeze alarak tartışmasına rağmen⁹³ taşınmazların satışı konusunu ele alırken mahremiyete hiçbir şekilde değinmemiştir.

90 Suraiya Faroqhi, “Land Transfer”, 93; a.mlf., *Orta Halli Osmanlılar: 17. Yüzyılda Ankara ve Kayseri’de Ev Sahipleri ve Evler*, çev. Hamit Çalışkan (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2007), 195.

91 Peirce, *Ahlak Oyunları*, 276-297. Faroqhi de 1730 Bursa’sındaki dokuma piyasasını ve kadınların rolünü ele alan çalışmasında, Bursa’lı kadınların sahip oldukları parayı daha çok ev eşyası almak için kullandıklarını ortaya koymuştur: Suraiya Faroqhi, “Women, Wealth and Textiles in 1730’s Bursa”, *Living the Good Life Consumption in the Qing and Ottoman Empires of the Eighteenth Century*, ed. Elif Akçetin - Suraiya Faroqhi (Leiden-Boston: Brill, 2018), 213-235.

92 Peirce, *Ahlak Oyunları*, 297.

93 Peirce, *Ahlak Oyunları*, 204-213.

6. Edinilen Malların İşletilmesi

Yukarıdaki örnekler, Osmanlı kadınlarının bazı alım-satımlar yaparak iktisadî faaliyetlere katıldıklarını açık bir şekilde göstermektedir. Alış ve satış karşılaştırması yapıldığında ise kadınların çoğunlukla mal satma eğiliminde oldukları tespit edilmektedir. Ancak araştırmamızın önermesini sınavabilecek önemli başka bir soruyu da cevaplamamız gerekmektedir: Osmanlı kadını çoğunlukla miras yoluyla, daha az oranlarda da hibe olarak satın alarak veya kiralarak elde ettiği ya da hak sahibi olduğu mülklerini nasıl tasarruf ederdi? Kadınlar tarafından miras veya hibe yoluyla edinilen, satın alınan veya kiralanan işletme yahut tarlalar nasıl yönetiliyordu? Bununla ilgili elimizde, fazla olmasa da bir kanaat oluşturmaya yetecek kadar veri bulunmaktadır.

Osmanlı kadınları bir şekilde edindikleri toprak veya bina şeklindeki malları, zaman zaman başkasına kiralyorlardı. Fariba Zarinebaf'ın 18. yüzyıl İstanbul'una ait çalışması⁹⁴ kiralamayla ilgili bazı örnekler içermektedir. 1766'da simitçi dükkânını İbrahim'e aylığı 10 kuruştan 11 aylığına kiralayan Fatma Hatun ile her birinin hissedar olduğu Ağa Bey Hamamı'nı bir erkeğe 3 yıllığına kiraya veren Ali Ağa'nın kızları Rukiye, Saide ve Züleyha kayda değer örneklerdir.⁹⁵ Benzer şekilde 19. yüzyılın başlarında gedik alımı yapan kadınların çoğu yalnızca gedik sahipliğiyle yetinmekte, dükkânın işletilmesinde rol almamakta, onları kiraya vermekteydi. Seven Ağır'ın incelemesi, tütün dükkânı gedik sahibi çok sayıda kadının bunları erkeklere kiraladığını göstermiştir.⁹⁶

Ellerindeki mülkü kiraya verme işlemi, Osmanlı kadınının görünürlüğünü azaltan durumlardan biridir. Diğer taraftan, edindiği dükkân, işletme veya tarlayı kiraya vermeyen ya da satmayan, bizzat kendisi işleten kadınların varlığını da unutmamak gerekir.

Gerber'in çalışmasından Bursalı kadınların edindikleri malları köleler vasıtasıyla işlettiklerini öğrenmekteyiz. Bu, şimdilik başka yerde örneğine rastlanmamış bir durumdur.⁹⁷ Sakızlı Hacı Saliha, Çeşme'de Alaçatı köyündeki üzüm bağlarının işletmesini Rum erkeklere vermişti.⁹⁸ İstanbul'da sahibi veya hissedarı oldukları hamamları kiraya veren kadınlar yanında, hamam kiralayan kadınlar da bulunmaktaydı. Mesela, Molla Ali Mustafa, Küçük Mahmud Paşa'daki çifte hamamını Unkapanılı Saliha binti Mehmed'e aylığı 95 kuruşa bir yıllığına kiraya vermişti (1765).⁹⁹ Fakat kira sözleşmelerinde hamamı Saliha'nın bizzat işleteceğine dair bir işaret bulunmamaktadır.

17. yüzyıl başlarına ait Kayseri sicilleri, tabhane (mutfak) alış ve satışı yapan kadınlara dair bilgiler vermektedir. Satış yapan kadınların bu mülkleri miras yoluyla edindiğini düşüncem de tabhane alımında bulunan kadınların varlığı, işletme işini bizzat kendilerinin yaptıklarını düşündürmektedir.¹⁰⁰ Jennings'den sonra Kayseri sicillerine yönelik yapılan çalışmalara göz atıldığında da kadınların, gayrimenkul mal satışı ve alışıyla ekonomik hayatın içinde oldukları görülmektedir.

94 Zarinebaf, "From Mahalle (Neighborhood) to the Market", 224-237.

95 Zarinebaf, "From Mahalle (Neighborhood) to the Market", 230.

96 Ağır, "The Rise and Demise of Gedik Markets in Istanbul, 1750-1860", 147.

97 Gerber, "Social and Economic Position of Women", 231-236.

98 Faroqi, *Stories of Ottoman Men and Women*, 159.

99 Zarinebaf, "From Mahalle (Neighborhood) to the Market", 230.

100 Alış ve satış örnekleri için bk. Selahattin Çördük, *20/1 Numaralı Kayseri Şer'iyye Sicili H1027/M1617* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1995), 108, 183.

Antep sicillerinde kayıtlı örneklerde de benzer bir manzara söz konusudur. Bu sanayi şehrinde de kadınların, gayrimenkul alıp satma, işletme, kiralama, borç ve alacak ilişkileri açısından oldukça şaşırtıcı bir hareketliliğe sahip oldukları görülmektedir. 1647-48 yılında kadınların bu tür işlemlerine dair 44 mahkeme kaydı tutulmuştu. Gerek bu yıl gerekse daha sonraki yıllarda kadınların içinde bulunduğu işlemler, davalara konu olmaya devam etmiştir. 1649-50'de Antep kadınlarından bir kısmının hamam işlettiğini gösteren kayıtlara rastlanmaktadır. İlgili tarihe ait sicilden, İstemihan Hatun isimli bir kadının hamam kiraladığı anlaşılmaktadır.¹⁰¹ Manisa'da ise 16. yüzyılın sonlarında Hatice binti İsa, Sultan Süleyman'ın annesi için yaptırılan camiin hamamının işletmesini müzayede usulüyle satın almıştır.¹⁰² Yine Karaköy Mahallesi'nden Sultan binti Mustafa, Menemen yolu üzerindeki bağını, işletilmek üzere Cemile'ye kiralamıştır. Cemile ölünce oğlu bu bağın miras olduğunu iddia edecek ve Sultan sahipliğini ispat etmek zorunda kalacaktır.¹⁰³

Bursa kırsalında kadınların, tarım arazilerinin ekilip biçilmesi ile doğrudan ilgilendiklerini, süreci yönettiklerini gösteren çok sayıda işaret bulunmaktadır. Vakıf yöneticilerinin tarlasını başkasına kiraladığı yönündeki şikâyetlerine maruz kalan bir kadın, tarlasına buğday ve arpa ektiğini şahitler huzurunda ispat etmiştir.¹⁰⁴ Kayıtlar arpa ve buğday gibi tahıl türlerini miras bırakan kırsal kesim kadınlarının çoğunun dul olduğu kanaatindedir. Muhtemelen bu mallar onlara kocalarından kalmış ve bunları işletmek veya işletirmek zorunda kalmışlardır.

Örneklerden de görüldüğü gibi uygun ortamlarda mülkünü bizzat işleten kadınlar yanında işletmesini kiraya veren veya işlerini yaptırmak üzere ücretli işçi veya köle kullanan kadınlar da mevcuttu. Burada da dikkat çeken husus, kadınların mahremiyete uygun olmayan ortamlarda bizzat çalışmaktan kaçınmalarıdır.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Bu araştırmada birbiriyle ilişkili iki sorunun cevabı arandı. Ana soru, müslüman Osmanlı kadınının iktisadi hayata katılımının ne düzeyde olduğudur. Müslüman Osmanlı kadınlarının tamamen kadınlara hizmet veren ebelik, hamamcılık, ev içi hizmetler gibi çalışma alanlarında herhangi bir çekince göstermeksizin bizzat faaliyet yürüttükleri anlaşılmaktadır. Buna karşılık, kadınlara yönelik olmayan alanlarda durum oldukça farklıdır. Evliya Çelebi'nin tanıklıkları ve başka bazı kaynaklardan edinilen verilere dayalı analizler, müslüman Osmanlı kadınının bu ikinci tür ekonomik aktivitelere mümkün olduğunca bizzat katılmak istemediğini göstermiştir. Gerek miras gerek hibe gerekse mehir yoluyla edindiği malları genellikle satma eğiliminde olan Osmanlı kadını, kadınlara mahsus olmayan iktisadi faaliyetlere katılmak zorunda kaldığında genellikle aracı kullanmayı tercih etmiştir. Burada ikinci soru devreye girmektedir: Müslüman Osmanlı kadını ekonomik faaliyetlere katılmaktan neden çekinmektedir? Neden yeterli sermayesi olduğu halde bunun kullanımını bir yakınına

101 Rabia Sultan Timbil, 19 Numaralı Gaziantep Şer'îye Siciline Göre Mülk Satışları (1647-1648) (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2003); Hüsnüye Güner, 21 Numaralı Ayıntab Şer'îye Sicili Defteri H. 1059-1060 (1649-1650) Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (Muğla: Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006).

102 Fatih Bursa, Manisa'nın 14 numaralı H. 1002 Tarihli Şer'îye Sicil Defteri (Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi) (Niğde: Niğde Ömer Halis Demir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2002), 103.

103 Bursa, Manisa'nın 14 Numaralı H.1002 Tarihli Şer'îye Sicil Defteri,148.

104 Gerber, "Social and Economic Position of Women", 236.

devretmek istemekte, sermayeyi işletmek zorunda kaldığında ise neden vekil veya aracı kullanmaktadır? Kadınların vekil/aracı kullanmasının, ilgili çalışma ortamında erkeklerin de yer almasından kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Buna karşılık kadınlar, sınaî üretim de dahil olmak üzere ev içi ortamlarda yürütülebilecek işleri bizzat yapmaktan kaçınmamışlardır. Nitekim özellikle dokuma sanayiinin çeşitli üretim aşamalarında kadın işgücünün kullanıldığı bilinmektedir. Kadınlar bu üretim süreçlerine katılırken işi ev ortamında veya kendi oluşturdukları, müslüman kadınların rahatlıkla çalışabilecekleri ortamlarda yürütmeyi yeğlemekteydiler. Bursalı ve İstanbullu kadınların dokuma sanayiindeki rolleri ile Ankaralı kadınların sof, Mudurnulu kadınların ise iğne oyası üretiminde aktif olarak yer almaları konuyla ilgili Anadolu'dan ilgi çekici örnekler olarak karşımıza çıkmaktadır. Benzer örnekler Anadolu dışında da rastlamak mümkündür. Yine kadın hamamları ve sınırlı örneğe sahip olduğumuz kadın pazarları gibi yalnızca kadınların bulunduğu çalışma ortamları da müslüman Osmanlı kadınlarının çekincesiz dahil oldukları çevrelerdir.

Kadınların bu tercihlerinin mahremiyet anlayışıyla ilişkili olduğu ortaya çıkmaktadır. Mahremiyetin Osmanlı toplumunda iki katmanlı olduğunu iddia etmek mümkündür. Birincisi, İslam'da kadınların toplumsal hayata katılımıyla ilgili kurallar çerçevesinde oluşan fakat bölgeden bölgeye değişen, bir anlamda düzeyi örf tarafından belirlenmiş mahremiyet anlayışıdır ki Evliya Çelebi'nin gözlemleri bu anlayışı yansıtmaktadır. İkincisi ise Arap toplumunda İslam öncesinde de varlığı bilinen ve İslam'la birlikte müslüman toplumlara da yayılan, din ayırımı olmaksızın iffetli bütün kadınların sıfatı olabilecek *muhaddere* anlayışıdır. Muhaddereliğin, İslam'ın koyduğu sınırların ötesinde belli hassasiyet bariyerleri oluşturan bir anlayış olduğu söylenebilir. Nitekim Osmanlı toplumunda muhadderelikle ilgili hususlara daha çok fetva kitaplarında rastlanması da bu iddiayı desteklemektedir.

Araştırmada İstanbul, Bursa, Halep, Antep, Ankara, Kayseri, Trabzon ve Antep gibi kentlere ait verilerden yararlanılmıştır. Bu verilerden hareketle ortaya çıkan resmin tüm imparatorluğu temsil etmediği muhakkaktır. Evliya Çelebi'nin tanıklıkları, Osmanlı toplumunda mahremiyet algısının yöreden yöreye değiştiğini, bu algının oluşumunda örfün belirleyici olduğunu göstermiştir. Bu araştırmanın bulguları da hem Evliya Çelebi'nin çerçevelediği mahremiyet algısını doğrulamakta hem de kadınların iktisadi faaliyetlere katılım düzeylerinin şehirden şehire değiştiğini ortaya koymaktadır. Nitekim sanayi ve ticaret kentlerindeki kadınların iktisadi hayata katılım düzeyleri ile mahremiyet algıları hem kendi aralarında hem de sınaî ve ticarî potansiyeli zayıf şehirlere doğru gidildiğinde farklılaşmaktadır. Sanayi ve ticaret kenti olmayan yerlerde kadınlar iktisadi faaliyetlere daha az rağbet etmekte ve buna paralel olarak nispeten daha keskin bir mahremiyet anlayışını yansıtmaktaydılar.

İstatistikî veriler nispeten sınırlı olsa da bu araştırma, müslüman Osmanlı kadınlarının mahremiyet-kazanç çizgisinde, genellikle ilkinin tarafında durmayı tercih ettiklerini, kapalı veya sadece kadınların bulunduğu ortamlar haricindeki alanlarda zorunluluk olmadıkça çalışmak istemediklerini göstermiştir. Kadınları çalışmaya iten en önemli faktörün muhtaçlık olduğu, ihtiyaçlarını gidermek için çalışmak zorunda kalan kadınların da ev içi hizmetleri veya kapalı ya da yalnızca kadınların bulunduğu ortamları seçmelerinin, çalışma şartlarının nispeten mahremiyete daha uygun olmasıyla ilişkili olduğu belirtilmelidir. Dolayısıyla klasik dönem müslüman Osmanlı kadınlarının iktisadi hayatta rol almaya karşı olmadıklarını ancak mahremiyetini koruyabilecekleri bir kazanç tarzını tercih ettiklerini söylemek mümkündür.

Bursa ve Halep gibi sanayi, Trabzon gibi ticaret kentlerindeki görüntü, bizi Osmanlı ülkesinin tümü hakkında hüküm vermeye sevk etmemelidir. Bu kentlerde kadınların iktisadî faaliyetlere katılımı nispeten yüksektir. Ancak başka şehirlere yönelik çalışmalar, daha çekingen tutumların da mevcut olduğunu ortaya koymaktadır.

Bundan sonra yapılacak çalışmaların mümkün olduğunca istatistikî verilere dayanmasında yarar var. Çünkü Osmanlı kadınlarının iktisadî faaliyetlere katılım biçimleri şimdiye değin kabaca belirlenmiştir. Buna göre kadınlar, çoğunlukla hizmet sektöründe olmak üzere, iktisadî hayatın içinde yer almışlardır. Edindikleri malları satarak veya yeni mal alarak piyasadaki işlemlere dahil olmuşlardır. Ancak ihtiyaçtan dolayı hizmet sektörünün çeşitli dallarında çalışan Osmanlı kadınlarının, mal-mülk sahibi olduklarında bunların işletilmesinde bizzat rol alıp almadıkları konusu yeterince sorgulanmamıştır.

Diğer taraftan klâsik dönem boyunca ekonomik faaliyetlere katılan kadınların yaşları ve medeni durumları başta olmak üzere, tespit edilebilen muhtelif özelliklerini ihtiva eden verilere dayalı bulguların elde edilmesi alana hatırı sayılır bir katkı sağlayacaktır. Muhtemelen pazar ve benzeri yerlerde çalışanlar, belli bir yaşın üstündeki kadınlardır. Bu bağlamda İrlandalı ressam Edward Dodwell'in 19. yüzyıl başlarına ait meşhur Atina Pazarı çizimindeki satıcı kadınların da aynı kategoride değerlendirilmesi isabetli olacaktır. Osmanlılarda kadınların iktisadî faaliyetlerde rol alırken veya bundan kaçınırken dayandıkları tek bir anlayış olduğu söylenemez. Tıpkı toplumsal anlayışta ortaya çıkan farklılıklar gibi, kadınların ekonomik faaliyetlere katılım biçimleri de coğrafya, kültür ve örf'e bağlı olarak farklı özellikler göstermekteydi.

Son olarak temel kaynakların kullanımına ilişkin bir noktaya vurgu yapmak yerinde olur. Kaynaklar, kadın bağlamında elden geçirildiğinde dikkat çeken bir husus, hiçbir kaynağın tek başına "Osmanlı kadınları" nı bütüncül bir şekilde anlamamıza imkân sağlamadığıdır. Dolayısıyla kadın çalışmalarında farklı temel kaynakları bir arada ve karşılaştırmalı olarak kullanmak oldukça önemli bir noktadır.

Araştırma & Yayın Etiği: *Kadim*, editör tarafından kaleme alınan işbu makalenin yayın sürecinde kör hakemlik müessesesini titizlikle işletmiştir. Misafir editör, makalenin tüm editöryal prosedürlerini yürütmüş ve bu esnada yazar sürecin tamamen dışında bırakılmıştır. Ayrıca yayın kurulu üyelerinin dergide araştırma makalesi yayınlamaları hususundaki kararlara ve COPE yayın etiği prosedürlerine riayet edilmiştir (Committee on Publication Ethics Council, *COPE Guidelines: A Short Guide to Ethical Editing for New Editors*, Verison 3, (Eastleigh: May 2019), 8).

Bu makale, en az iki kör hakem tarafından incelenmiş ve *iThenticate* taramasıyla intihal ve benzerlik raporu oluşturulmuştur. Makale, araştırma ve yayın etiğine uygundur.

Etik Beyanı & Çıkar Çatışması: Bu makalenin yazarı çıkar çatışması bildiriminde bulunmamış, makalenin hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik kaidelere uyulduğunu ve yararlanılan tüm çalışmalara atıf yapıldığını beyan etmiştir. Libre açık erişimli bu makale, [CC BY-NC 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) lisansına sahiptir.

Research & Publication Ethics: *Kadim* meticulously employed blind peer reviewing in the publication of this article, written by the editor-in-chief. The guest editor carried out the editorial workflow, and the author was excluded entirely from the process. The journal followed the rules regarding publishing an article written by the members of the editorial board and complied with the COPE's publication ethics procedures (Committee on Publication Ethics Council, *COPE Guidelines: A Short Guide to Ethical Editing for New Editors*, Verison 3, (Eastleigh: May 2019), 8).

Two or more blind peers reviewed this article, and an *iThenticate* scan generated a report for potential plagiarism and similarity. The article complies with research and publication ethics.

Ethical Declaration & Conflict of Interest: The author of this article declares no conflict of interest, and the article follows scientific and ethical principles and cites all the sources appropriately.

This is an open-access article under the [CC BY-NC 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) license.

KAYNAKÇA

- Ağır, Seven. "The Rise and Demise of Gedik Markets in Istanbul, 1750-1860". *The Economic History Review* 71/1(2018), 133-156.
- Aksoy, Numan Durak. "Osmanlı Devleti'nde Kadınların Şeri Mahkemeleri Kullanması (Kayseri Örneği)". *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi* 186 (Haziran 2010), 165-199.
- Albayrak, Gökçen Coşkun. "Osmanlı'da Kadın İşletmeciler: 18. Yüzyılda İstanbul'un Kadın Hamamcıları". *Cihannüma Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi* 7/2 (Aralık 2021), 55-100.
- Araz, Yahya. *16. Yüzyıldan 19. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Toplumunda Çocuk Olmak*. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2013.
- Araz, Yahya. *Osmanlı İstanbul'unda Çocuk Emeği: Ev İçi Hizmetlerde İstihdam Edilen Çocuklar (1750-1920)*. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2020.
- Bulunur, Kerim İlker. "Kurmaca ile Gerçek Arasında Evliya Çelebi'nin Dağıstan Seyahati". *Yeni Türkiye* 79 (2015), 165-174.
- Bursa, Fatih. *Manisa'nın 14 Numaralı H. 1200 Tarihli Şer'iyye Sicil Defteri (Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi)*. Niğde: Niğde Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2002.
- Coşgel, Metin – Ergene, Boğaç. *The Economics of Ottoman Justice: Settlement and Trial in the Sharia Courts*. New York: Cambridge University Press, 2016.
- Çevik, Murtaza. *78/1 Numaralı Kayseri Şer'iyye Scili (H.1078-1079/M.1668) Transkripsiyon ve Değerlendirme*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009.
- Çördük, Selahattin. *20/1 Numaralı Kayseri Şer'iye Sicili H1027/M1617*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1995.
- Dodwell, Edward. *Views in Greece*. London: Rodwell and Martin, 1819.
- Ebussuud Efendi. *Şeyhülislam Ebussuud Efendi'nin Fetvaları: Feteva-yı Ebussuud*. haz. Abdullah Demir - Ramazan Günay. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2020.
- Elbirlik, Leyla Kayhan. *Negotiating Matrimony: Marriage, Divorce, and Property Allocation Practices in Istanbul, 1755-1840*. Cambridge, MA: Harvard University, History and Middle Eastern Studies, Ph.D. Dissertation, 2013.
- Erden, Gülseren. *1890 numaralı Trabzon Şer'iyye Siciline Göre "Trabzon" (1727-1728)*. Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2000.
- Ergene, Boğaç A. *Local Court, Provincial Society and Justice in the Ottoman Empire*. Leiden: Brill, 2003.
- Ergin, Nina. "1752 İstanbul'unda Hamamların ve Hamam Çalışanlarının Haritasını Çıkarmak". *Ekmek Aslanın Ağzında: Osmanlı Şehirlerinde Hayatlarını Kazanmak İçin Mücadele Eden Zanaatkarlar*. ed. Suraiya Faroqhi. 125-153. İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2017.

- Ergin, Nina. "Bathing Business in Istanbul: A Case Study of the Çemberlitaş Hamami in the Seventeenth and Eighteenth Centuries". *Bathing Culture of Anatolian Civilizations: Architecture, History, and Imagination*. ed. Nina Ergin. 142-168. Paris: Peeters Publishers, 2011.
- Erünsal, İsmail E. *Yirmi İki Mürekkep Damlası*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2021.
- Evlüyâ Çelebi. *Evlüyâ Çelebi Seyahatnâmesi: 1. Kitap*. haz. Robert Dankoff vd. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1996.
- Evlüyâ Çelebi. *Evlüyâ Çelebi Seyahatnâmesi: 2. Kitap*. haz. Zekeriya Kurşun vd. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1998.
- Evlüyâ Çelebi. *Evlüyâ Çelebi Seyahatnâmesi: 3. Kitap*. haz. Seyit Ali Kahraman - Yücel Dağlı. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1999.
- Evlüyâ Çelebi. *Evlüyâ Çelebi Seyahatnâmesi: 4. Kitap*. haz. Yücel Dağlı - Seyit Ali Kahraman. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2001.
- Evlüyâ Çelebi. *Evlüyâ Çelebi Seyahatnâmesi: 5. Kitap*. haz. Yücel Dağlı vd. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2001.
- Evlüyâ Çelebi. *Evlüyâ Çelebi Seyahatnâmesi: 7. Kitap*. haz. Yücel Dağlı vd. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2003.
- Evlüyâ Çelebi. *Evlüyâ Çelebi Seyahatnâmesi: 9. Kitap*. haz. Seyit Ali Kahraman. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2011.
- Faroqhi, Suraiya. "Land Transfer, Land Disputes and *Askeri* Holdings in Ankara (1592-1600)". *Mémorial Ömer Lütfi Barkan*. ed. Robert Mantran. 87-99. Paris: Adrien Maisonneuve, 1980.
- Faroqhi, Suraiya. "Women, Wealth and Textiles in 1730's Bursa". *Living the Good Life Consumption in the Qing and Ottoman Empires of the Eighteenth Century*. ed. Elif Akçetin - Suraiya Faroqhi. 213-235. Leiden-Boston: Brill, 2018.
- Faroqhi, Suraiya. "Women's Work, Poverty and the Privileges of Guildsmen". *Archiv Orientalni* 69/2 (2001), 155-164.
- Faroqhi, Suraiya. *Orta Halli Osmanlılar: 17. Yüzyılda Ankara ve Kayseri'de Ev Sahipleri ve Evler*. çev. Hamit Çalışkan. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2007.
- Faroqhi, Suraiya. *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam Ortaçağdan Yirminci Yüzyıla*. çev. Elif Kılıç. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2002.
- Faroqhi, Suraiya. *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*. çev. Neyyir Kalaycıoğlu. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000.
- Faroqhi, Suraiya. *Stories of Ottoman Men and Women: Establishing Status, Establishing Control*. İstanbul: Eren Yayıncılık, 2002.
- Figenkapan, Büşra. *Osmanlı Eyüb'ünde Kadın ve Mülkiyet (1700-1725)*. Nevşehir: Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- Gemici, Nurettin. *Evlüyâ Çelebi'nin Gözlemleriyle 17. Yüzyılda Kadınlar*. İstanbul: Bayrak Yayınları, 2011.
- Gerber, Haim. "Social and Economic Position of Women in an Ottoman City, Bursa, 1600-1700". *IJMES* 12 (1980), 231-244.

- Güner, Hüsnüye. *21 Numaralı Ayıntab Şer'iyye Sicili Defteri H. 1059-1060 (1649-1650) Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi*. Muğla: Muğla Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006.
- Gürel, Berna. *66 Numaralı Davutpaşa Kadılığı Defterine Göre Bölgenin Sosyal ve Ekonomik Durumu*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2002.
- Haliloğlu, Gülhan. *77 Numaralı İstanbul Şer'iyye Sicili (Davutpaşa Mahkemesi)*. Malatya: İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1998.
- İpşirli, Betül. "Osmanlı Hukuk Çalışmalarında Kadın". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 3/5 (2005), 572-622.
- Jennings, Ronald. "Women in Early 17th Century Ottoman Judicial Records - the Sharia Court of Anatolian Kayseri". *JESHO* 18/1 (1975), 53-114.
- Kavaklı Kundakçı, Sibel. "Osmanlı'da Mahkeme ve Kadın: Mahkemede Kadınların Taraf Olduğu Konular (1732-1733)". *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 8/3 (2019), 1788-1812.
- Kırpık, Cevdet. *1830 Numaralı Trabzon Şer'iyye Siciline Göre Kentin Sosyal ve Ekonomik Hayatı (1643-1644)*. Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1998.
- Marcus, Abraham. *Modernliğin Eşiğinde Bir Osmanlı Şehri: Halep*. çev. Mehmet Emin Baş. İstanbul: Küre Yayınları, 2013.
- Maydaer, Saadet. "Osmanlı Klâsik Döneminde Kadınların Servet Edinme Yolları (Bursa Örneği)". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/2 (2006), 30-46.
- Maydaer, Saadet. *XVI. Yüzyılda Bursa Kadınları*. Bursa: Emin Yayınları, 2010.
- Montagu, Lady Mary Wortley. *Turkish Embassy Letters*. haz. M. Jack - A. Desai. Londra: Virago Book, 1993.
- Pantık, Ramazan. "Osmanlı'da İcareteyn Uygulaması Hakkında Yeni Değerlendirmeler". *Vakıflar Dergisi* 48 (2017), 75-104.
- Pehlivan, Fatma. *1849 Numaralı Şer'iyye Siciline Göre Trabzon Şehrinin Sosyal ve Ekonomik Hayatı (1676-1677)*. Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2000.
- Peirce, Leslie. *Ablak Oyunları 1540-1541 Osmanlı'da Ayntab Mahkemesi ve Toplumsal Cinsiyet*. çev. Ülkün Tansel. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2005.
- Seng, Yvonne. "Standing at the Gates of Justice: Women in the Law Courts of Early Sixteenth-Century Üsküdar, İstanbul". *Contested States: Law, Hegemony and Resistance*. ed. Mindie Lazarus-Black - Susan F. Hirsch. 184-206. New York: Routledge, 1994.
- Şeyhülislam Feyzullah Efendi. *Fetevâ-yı Feyziye*. haz. Süleyman Kaya. İstanbul: Klasik Yayınları, 2009.
- Şeyhülislam Yenişehirli Abdullah Efendi. *Behçetü'l-Fetâvâ*. haz. Süleyman Kaya vd. İstanbul: Klasik Yayınları, 2011.

- Timbil, Rabia Sultan. *19 Numaralı Gaziantep Şer'iye Siciline Göre Mülk Satışları (1647-1648)*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2003.
- Zarinebaf, Fariba. "From Mahalle (Neighborhood) to the Market and the Courts Women, Credit, and Property in Eighteenth-Century Istanbul". *Across the Religious Divide: Women, Property, and Law in the Wider Mediterranean (ca. 1300-1800)*. haz. Jutta Gisela Sperling - Shona Kelly Wray. 224-237. New York: Routledge, 2009.
- Zarinebaf, Fariba. "The Role of Women in the Urban Economy of İstanbul, 1700-1800". *International Labor and Working Class History*. 60 (Fall 2001), 141-152.

EKLER

Ek 1: Atina Pazarı, 19. Yüzyıl Başları

(Kaynak: Edward Dodwell, Views in Greece (London: Rodwell and Martin, 1819).)

Ek 2: Çeşitli Kıyafetlerle Osmanlı Kadını

(Kaynak: Bibliothèque nationale de France)

Ek 3: Hasat Mevsiminde Harman Yerinde Bir Kadın

(Kaynak: Bibliothèque Nationale de France)

